

Devrim Kanunları: Laikliğin Koruyucu Kirişlerinin Hâl-İ Pürmelali

*Laws of the Revolution:
The Distressing State of the Guardian Pillars of Laicism*

Doç. Dr. Tolga Şirin

Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
ORCID: 0000-0002-7172-5426

Öz

Bu makalede başlıca üç tez vardır. Birincisi; yazar, “inkılap” kavramının, “ıslahat” kavramına göre daha köktenci, “ihtilal” kavramına nazaran ise daha süreçsel bir anlam taşıdığı kanaatindedir. Bu bakımdan yazar, politik devrim anlamındaki “ihtilal” sözcüğüne nazaran “inkılap” kelimesinin “sosyal devrim” anlamına geldiği savunmaktadır. İkinci olarak yazar, Başlangıç kısmında, “Anayasa hükümlerinin Atatürk’ün inkılap ve ilkeleri doğrultusunda” anlaşılıp bu yönde yorumlanması öngörüldüğü için laiklik ilkesinin içinin “devrim kanunlarının” felsefesiyle doldurulmasının anayasal bir zorunluluk olduğunu ileri sürmekte, Anayasa Mahkemesinin bu yaklaşımdan uzak bir tutum sergilemesini eleştirmektedir. Son olarak devrim kanunlarının bugünkü güncel durumunu nesnel biçimde ortaya koyan yazar, bu kanunlarının tamamen tahrip edilmiş olduğunu bulgulamıştır. Yazar bu bulgudan hareketle Türkiye’de bir “karşı-inkılap” süreci yaşandığı savını ortaya atmaktadır.

Anahtar kelimeler: *İnkılap, devrim, karşı-devrim, laiklik, Anayasa Mahkemesi.*

Abstract

There are three main theses in the article. Firstly, the author thinks that the concept of “inkılap” has a more radical meaning than the concept of “ıslahat” (reform) and a more processual meaning than the concept of “ihtilal”. In this respect, the author argues that the word “inkılap” means “social revolution”

as opposed to the word "ihtilal" which means political revolution. Secondly, the author argues that it is a constitutional obligation to fill the principle of laicism with the philosophy of "revolutionary laws" ("inkılap kanunları") since the Preamble stipulates that "the provisions of the Constitution shall be understood and interpreted in line with Atatürk's revolutions and principles" and criticises the Turkish Constitutional Court's perspective away from this approach. Finally, the author presents the current state of the revolutionary laws objectively and finds that these laws have been substantially destroyed. Based on this finding, the author argues that a "counter-revolution" occurs in Turkey.

Key words: Revolution, counter-revolution, reform, laicism, Turkish Constitutional Court.

Çalışmanın Planı

GİRİŞ

I. GENEL OLARAK

A. Terminoloji

1. Islahat, İhtilal ve İnkılap
2. Devrim

B. Tutanak

1. 1961 Anayasası (Temsilciler Meclisi) Tutanakları
2. 1982 Anayasası (Danışma Meclisi) Tutanakları

C. Mevzuat

Ç) İçtihat

1. 1961 Anayasası İçtihatları
2. 1982 Anayasası İçtihatları

D. Öğreti

1. Normlar Hiyerarşisindeki Yeri
2. Değiştirilebilirliği

E. Ara Değerlendirme

1. Hiyerarşide Neredeler?

2. Değiştirilebilirler mi?

II. ÖZEL OLARAK

A. Eğitim Devrimi

1. Tevhidi Tedrisat Kanununun Dışlanması

2. Din Eğitimi

3. Din Kültürü ve Ahlak Öğretimi

B. Medeni Nikâh Devrimi

1. Saf İmam Nikâhının Dekriminalizasyonu

2. Saf İmam Nikâhının Legalizasyonu

C. Kılık Kıyafet Devrimi

1. Ruhani Kisveler

2. Memur Kıyafetleri

Ç) Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Devrimi

D. Harf Devrimi

SONUÇ

GİRİŞ

Anayasalar tüm kanunlara aynı mesafede durmaz. Bazı kanunlar çok daha özel bir yerde bulunur. Örneğin Almanya’da 1949 Anayasası (md. 139) “Alman Halkının Nasyonal Sosyalizm ve Militarizm’den Arınması” hakkındaki hukuksal düzenlemelerin, Anayasa’nın hükümlerine aykırı sayılmayacağını açıkça ifade etmiş ve bu mevzuata, Anayasa’nın konulma koşullarından ileri gelen özel bir statü kazandırmıştır. Türkiye’de de devrim kanunları, anayasal yönden kendine özgü bir yerde durur. Anayasa’nın konuyla ilgili “*İnkılap kanunlarının korunması*” başlıklı hükmü (md. 174) aynen şöyledir:

“Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyeti’nin laiklik niteliğini koruma amacını güden, aşağıda gösterilen inkılap kanunlarının, Anayasanın hal-koyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasa-ya aykırı olduğu şeklinde anlaşamaz ve yorumlanamaz:

1. 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu;

2. 25 Teşrinisani 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanun;
3. 30 Teşrinisani 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun;
4. 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenisiyle kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medeni nikah esası ile aynı kanununun 110'uncu maddesi hükmü;
5. 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun;
6. 1 Teşrinisani 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki hakkında Kanun;
7. 26 Teşrinisani 1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına dair Kanun;
8. 3 Kanunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun.”

Bu çalışmada söz konusu hükmü, (I) “genel olarak” anayasa hukuku perspektifinden ele almayı, sonra da (II) “özel olarak” her biri yönünden yaşanan hukuksal gelişmeleri incelemeyi amaçlıyorum. Genel incelemede, öncelikle konuyla ilgili terminolojiyi tartışacak; sonra, devrim kanunlarını “tutanak”, “mevzuat”, “içtihat” ve “öğreti” kaynakları çerçevesinde ele alacağım. Özel incelemede ise Anayasa’da sayılan her bir devrim kanununu, anıldığı devrim ışığında ayrı ayrı inceleyecek ve laiklik ilkesini koruma amacı güden bu kanunların güncel durumunu ortaya koyarak laiklik ilkesinin ne denli korunur hâlde olduğuna yanıt bulmaya çalışacağım.

I. GENEL OLARAK

Devrim kanunlarını genel olarak ele almak, konuyla ilgili temel hukuki kaynakları tüketmeyi gerektiriyor. Soruna, anayasa hukuku merceğinden baktığımız için, bu başlıktaki kaynaklar anayasa hukukuna konu olanlarla sınırlandırılacaktır. Bu kaynaklara geçmeden önce ise terminolojiye bir netlik kazandırmak gerekmektedir.

A. Terminoloji

Makalenin konusunu oluşturan kavrama farklı zamanlarda farklı farklı kişilerce değişik anlamlar yüklenmiştir. Kavramın Türkçede nasıl ifade edilmesi gerektiği bugün dahi çok net değildir. 1982 Anayasası, “inkılap kanunları” ifadesini kullansa da 1961 Anayasası döneminde bu kanunların adı “devrim kanunları” (md. 153) olarak nitelendirilmiştir. Bu ikilik, 1924 Anayasası’nda (md. 2) “inkılâpçı” ifadesinin, 1945’te yapılan öz Türkçeleştirme girişiminden sonra “devrimci” biçimini almasında da vardır. Bu sözcükler ilk bakışta eski Türkçe-yeni Türkçe ikileminde birbirlerinin karşılığı gibi görünse de mesele bu kadar berrak değildir. Zira “ıslahat”, “ihtilal”, “inkılap” ve “devrim” sözcükleri arasındaki geçişler, konuyu epey tartışmalı hâle getirmektedir.

Burada söz konusu tartışmaların ayrıntılarına girmek mümkün değildir. Fakat bununla birlikte, kısaca da olsa, anılan kavramların üzerinde durmak, konunun netleşmesi için bir zorunluluktur.

1. Islahat, İhtilal ve İnkılap

Öncelikle “ıslahat” sözcüğünden başlayacak olursak, bu sözcüğün tekili ıslahatır. İslah, XVII. ve XVIII. yüzyılın Osmanlı’sındaki yozlaşmaya karşı, eski günlere ve eski yapıya dönüşü ifade eder. Osmanlılarda ıslahat denildiğinde, II. Mahmut ve III. Selim gibi sultanların öncülüğünde kamusal kurumlarda gerçekleştirilen değişiklikler anlaşılmıştır. İslahat sözcüğünün kapsamında, eski ile yeni, zararlı ile yararlı bir arada olmaya devam etmektedir.¹ Siyasi iktidarın zorla alaşağı edilmesi gibi bir öge içermeyen bu sözcük, İngilizcedeki “reform” kelimesinin karşılığı gibidir. Yeniden biçim verme anlamına gelen re-form ile iyi hâle getirme, sağaltma veya düzeltme gibi anlamlara gelen (kökünde “slh” vardır) ıslah hayli örtüşür.

¹ XIX. yüzyıldan itibaren, politik sistemin hilafet ve saltanattan ayrı bir temele oturtulmasını da imler bir anlam kazanmıştır. Bkz. Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, (İstanbul: Ada Yay, 1997), s. 64.

“İhtilal” ve “inkılap” sözcüklerine gelirsek; bu sözcükler, Osmanlılarda kendine özgüdür. Yaşamda değişimden çok düzenin (nizam) esas sayıldığı ve bu dengenin bozulmasının felakete yol açacağı düşünülen Osmanlılarda bu kavramlar, düzen bozucu, dolayısıyla olumsuz bir anlam taşımıştır. Bu dönemde ihtilal ile inkılap birbirinin yerine geçmiş, değişimin tikel mi yoksa tümel mi olduğu ek sıfatlarla (“inkılab-ı külli” veya “inkılabat-ı zaman” gibi) ifade edilmiştir.² Olumsuzlukta buluşan bu iki kavramın arasında esaslı bir farkın olduğu, XX. yüzyılın ilk yıllarında dahi düşünülmemiştir.³ Bu kavrayıştaki köklü değişim, 1908’de Hürriyetin İlanı ve sonrasında 31 Mart Olayı’yla birlikte gerçekleşmiş; kavramlar, bu kırılmalardan sonra olumlu bir anlam kazanmıştır.⁴ Bu olumlu bağlamda ihtilal sözcüğü, “bozulma” veya “çürüme” biçimindeki olumsuz içeriklerinden arınmış ve “siyasi iktidarı güç kullanarak elde etme”yi ifade eden yeni bir içerik kazanmıştır. Bu dönemde inkılap kavramı da “toplumsal yapıdaki köklü değişimleri” ifade etmeye başlamıştır.⁵

İhtilal sözcüğü, etimolojik olarak “halel” (kökeni χll), yani bozma ve kaldırmaya dayanmaktadır. Bir yerde ihtilal gerçekleştiğinde düzen dağıtılmış olur. Dolayısıyla süregelen düzeni yıkma, ihtilalin belirgin özelliğidir. İnkılap sözcüğünün kökeninde ise “klb” yer alır ve sözcük etimolojik olarak “ters yüz etme” anlamında bir değişimi ifade eder. Nispeten daha az olumsuz tınlayan bu sözcüğün “dönüştürme” yönü ön plandadır. Fakat bu ikisi birbirine zıt değildir. Aynı süreçte iç içe geçmiş biçimde yaşanabilirler. Bir siyasal yönetimin alaşağı edilmesi toplumsal dönüşümü tetikleyebilir. Dolayısıyla ihtilaller inkılapların öncüsü sayılabilir.

Bu ayrım bir ölçüde Cumhuriyet’in ilk yıllarında da yapılmıştır. Örneğin Şevket Süreyya Aydemir’e göre “ihtilal” ve “inkılap” kavramları

² Atatürk ve Devrimler, s. 139-143. Kamus-i Türki’de ihtilal sözcüğü yoktur. Süleyman Çelebi’nin 1409 tarihli *Mevlid*’inde dahi bulunan bu sözcüğün sansüre uğramış olması pek olasıdır.

³ Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, (İstanbul: Kaynak Yay., 2007), s.74.

⁴ Niyazi Berkes, ihtilal sözcüğünün 19’uncu yüzyılda ilk kez Şan’ı Zade Ataullah tarafından kullanıldığını söyler. Bkz. Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, (İstanbul: Adam Yay., 1992), s. 143.

⁵ A.g.e., s. 145-146.

Fransızcada salt “revolution” kelimesi ile ifade edilmektedir. Fakat Türkçede durum böyle değildir, ikisi arasında fark vardır. Yazara göre ihtilal, bir rejimin toplumsal yapısında derin ve uzun zaman içinde gerçekleştirilebilecek değişiklikleri amaçlamayan, sadece mevcut iktidarın tasfiyesiyle ve bazı temel yasalarda değişikliklerle yetinen bir hareketi yansıtır. Burada değişim, toplumun üst yapısına, yani siyasal iktidara dönüktür. Aydemir, buna karşılık göre inkılap kavramını, ilkin bir ihtilal ile başlasa da toplumsal yapının bütünüyle ve zaman içinde değişimiyle ilgili bir kavram olarak görmektedir. Ona göre bu kavram, bir toplum düzeninden başka bir toplum düzenine geçişi anlatır. Burada değişim, ihtilalden farklı olarak, toplumun yapısında yani bünyesinde gerçekleşir. Türkiye’deki “Türk inkılabı” böylesi bir toplumsallık barındırır.⁶

Recep Peker de inkılâp sözcüğünü “bir sosyal bünyeden geri, eğri, fena, eski, haksız ve zararlı ne varsa bunları birden yerinden söküp onların yerine ileriye, iyiyi, yeniyi, faydalıyı koymaktır” diye tanımlar.⁷ Peker, “Türk İnkılabı”nın yalnız siyasi veya ekonomik bir değişiklik olmadığını, bunların yanı sıra sosyal ve kültürel hayatın tüm derinliklerine etki ettiği”ni söylemiş ve bu bağlamda da zor kullanmanın kaçınılmazlığına vurgu yapmıştır. Yazara göre inkılap, ihtilalden daha geniş bir anlama gelmektedir.⁸

Mustafa Kemal Atatürk’ün kendi yazılarına baktığımızda da buna benzer bir izlek görürüz. Şöyle ki Atatürk, giriştikleri işin bir ihtilal olduğunun farkındadır. Osmanlı Saltanatının kaldırılması işinin böylesi bir nitelik taşıdığını şu sözlerle ortaya koymuştur:

“Hakimiyet ve saltanat, hiç kimse tarafından, hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hakimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hakimiyet ve saltanatına el koymuşlardı ve bu tasallutlarını altı asırdan beri sürdürmüşlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek,

⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılap ve Kadro*, (Ankara: Muallim Ahmet Halit Kütaphanesi, 1934), s. 10-11. Bu tartışma için ayrıca bkz. Ahmet Ağaoğlu, *İhtilal Mi İnkılap Mı?*, (İstanbul: Mavi Gök Yay., 2022).

⁷ Recep Peker, *İnkılâp Dersleri Notları*, (Ankara: Ulus Basımevi, 1935), s. 18-19.

⁸ A.g.e.

hakimiyet ve saltanatını, isyan ederek, kendi eline bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Söz konusu olan, millete saltanatını, hakimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele, zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, mutlaka olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce uygun olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat, ihtimal bazı kafalar kesilecektir.”⁹

Bu eylemin bir ihtilal olduğu açıktır. Fakat Atatürk, 5 Kasım 1925'te Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin açılışında yaptığı konuşmada inkılap kavramını, ihtilalden ayırmıştır:

“Türk inkılabı nedir? Bu inkılap, kelimenin vehleten ima ettiği ihtilal manasından başka ondan daha vasi bir tahavvülü ifade etmektedir. Bugünkü devletimizin şekli asırlardan beri eski şekilleri bertaraf eden en mütakamil tarz olmuştur. Millettin idame-i mevcudiyet için efradı arasında düşündüğü rabitai müştereke asırlardan beri gelen şekil ve özünü dönüştürmüş, tebdil etmiş, yani millet ve mezhebi rabita yerine Türk Milleti rabitasıyla efradı toplamıştır. Velhasıl efendiler, millet saydığım tahavvülat ve inkılabâtın tabii ve zaruri icabı olarak idarei umumiyesinin ve bütün kanunlarının ancak dünyevi ihtiyaçtan mülhem ve ihtiyacın tebeddül ve tekamülü ile mütemadiyen tebeddül ve tekamül etmesi esas olan dünyevi bir zihniyeti idareti mabühülhayat addeylemiştir. Eğer altı sene evvelki hatıranızı yoklarsanız, devletin şeklinde, efradı millettin rabitası müştereğinde medari kuvvet olarak tariki medeniyetin takibinde, velhasıl bütün teşkilat ve ihtiyacını istinad ettirdiği ahkam noktai nazarından büsbütün başka esaslar üzerinde bulunduğumuzu tahattur edersiniz. Altı sene zarfında büyük milletimizin cereyani hayatında vücuda getirdiği tahavvülat herhangi bir ihtilalden çok yüksek olan en muazzam inkılabattandır.”¹⁰

Benzer ayırım *Nutuk*'ta da görülür:

“Elbette Cumhuriyet taraftarları muktedir iseler, ülkülerini, herhangi bir yolla, ihtilâlle, inkılâpla veya milletçe benimsenen daha başka yollara başvurarak gerçekleştirirler. Bu, ülkücü inkılâpçılara düşen bir görevdir.”¹¹

⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (İstanbul: Kaynak Yay., 2015), s. 527.

¹⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, C. 11, (Ankara: TTK Yay., 1997), s. 237-238.

¹¹ Atatürk, *Nutuk*, s. 620.

Örnekler çoğaltılabilir. Fakat bu alıntılarda bile görüldüğü gibi Atatürk, “inkılap” kavramını “ihtilal” kavramından daha geniş ve toplumsal değişimle ilgili saymaktadır. Dolayısıyla ihtilal sözcüğü Atatürk’ün kullanımında siyasi iktidarı anlık bir alaşağı etme anlamı taşımakta; inkılaplar ise sürece yayılan adımları yansıtmakta ve daha toplumsal bir içerik taşımaktadır. Fakat burada Atatürk’ün kavrayışına göre inkılap adımlarının, köklü ve ani olma özellikleriyle, ıslahat kavramından (reformlardan) ayrıldığını da hatırlatmak gerekir.

Sonuç itibarıyla Cumhuriyet’in ilk yıllarında, konuyla ilgili kavramları şöyle ifade resmedebiliriz.

“Devrim” Kavramının Karşılığı Ne?	
Islahat	• Bir düzenin kendi içindeki düzeltmeleri ifade eder.
İsyan	• Bir siyasi iktidara karşı kitlesel güç kullanma eylemini anlatır.
İhtilal	• Siyasi iktidarı, güç kullanarak ele geçirme eylemidir. İsyanlar başarıya ulaşırsa ihtilale dönüşür.
İnkılap	• Ekonomik ve toplumsal yapıda gerçekleştirilen ani ve köklü değişikliklerdir. İnkılaplar, ıslahata göre hızlandırılmış biçimde ve daha çok güç kullanarak gerçekleştirilir.

Burada kaydetmek gerekir ki, bu skaladaki kavramlar her zaman birbirilerini dışlamaz, çoğu zaman iç içe geçer. Örneğin kimi isyanlar bazı ıslahatlara neden olabilir. Bu ıslahatın yeterli olmadığını düşünen aktörler, ihtilal gerçekleştirip hedefledikleri inkılapları hayata geçirebilirler. İnkılaplar da zaman içinde ıslahatlara tabi olabilir. Bu diyalektik, farklı biçimlerde süregelir.

2. Devrim

İnkılap kavramı, 1930'lu yıllardan itibaren “devrim” olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Devrim sözcüğü ilkin, Şemseddin Sami'nin 1900 tarihli *Kamûs-ı Türkî* eserinde “çevrilme, bükülme, katlanma, inhinâ” olarak geçmektedir.¹² İsmet Zeki Eyuboğlu bu sözcüğün, halk dilinde “sofra”, “ertesi” gibi anlamlar da taşıdığını yazmakta ve öteden beri var olduğunu savunmaktadır.¹³ Fakat yaygın kanı, bu sözcüğün “Dil Devrimi” yıllarında “devirmek” sözcüğünden türetilerek anlam kazandığı yönündedir.¹⁴

Bu yeni anlam, “ıslahat”, “ihtilal” ve “inkılap” sözcüklerinin arasındaki kavramsal geçişlerin neden olduğu tartışmayı daha da çetrefilli hâle getirmiştir. Bazıları bu sözcüğün uydurma olduğunu, hatta inkılap sözcüğünün tam karşılığı aranıyorsa bunun “evrim” (“*évolution*”) olduğunu ileri sürmüştür. Örneğin Hayati Hazır, Atatürk'ün ihtilal yolunu değil, inkılap yolunu seçtiği görüşündedir. Yazara göre bu yolu anlatan sözcük “ihtilal”e denk düşen “devrim” değil, inkılaptır.¹⁵ Selçuk Özçelik'e göre de inkılap, “bir isyan ve ihtilâl hareketi olmaksızın seller gibi kanlar dökülmeksizin cemiyetin idrâk ettiği değişiklikler” anlamına gelmekte ve *évolution* kelimesinin karşılığı olmaktadır. Yazar da inkılap sözcüğünü, olduğu gibi değiştirmeden kullanma taraftarıdır.¹⁶

Bu görüşlerin benzeri, Temsilciler Meclisi üyesi Mehmet Altınsoy tarafından da savunulmuştur. Altınsoy, inkılâp sözcüğünün devrim biçiminde değiştirilmesine şu sözlerle karşı çıkmıştır:

¹² Şemseddin Sami, Raşit Gündoğdu, haz. Niyazi Adıgüzel ve Ebul Faruk Önal, (İstanbul: İdeal Kültür Yay., 2011), s. 490.

¹³ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, (2. Baskı, Say Yay., 2020), s. 183.

¹⁴ “Devrim”, in Nişanyan Sözlük, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/devrim> (Erişim tarihi: 09/07/2023).

¹⁵ Hazır da “inkılap sözcüğünün ıslahattan (reformlar) farklı olduğunu kabul eder. Bkz. Hayati Hazır, “İnkılâpçılık ve Atatürk'ün İnkılâp Anlayışı”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 2, 1989. s. 133-156. Bizce yazar, Atatürk'ün ihtilali başarıyla gerçekleştirdikten ve iktidara geldikten sonra artık ihtilal çağrısı yapmayacağını, bu aşamadan sonra devrimini ileriye taşımayı salık vereceğini göz ardı etmekte, kavramsal analizini bağlamdan kopuk yapmaktadır.

¹⁶ Selçuk Özçelik, *İnkılâp Tarihi Ders Notları*, (İstanbul: Filiz Kitabevi Yay., 1978), s. 3-7.

“Tasarıda yeni Türkçe terim kullanmak merakı birçok mefhumların ters mânaya gelmesine sebep olmaktadır ki, dil bakımından en vahim olan husus kanaatimizce budur. Bir misâl: İnkılâp karşılığı devrim, kullanılmıştır ki, fahiş hata olduğu kanaatindeyim. Devrim uydurmacasının hangi asıldan geldiğini bilmemekle beraber öz Türkçe diye uydurulduğuna göre devirmek mastarı ile alâkalı olduğunu tahmin edelim. Eğer öyle ise Fransızca (*evolution*) karşılığı, inkılâbın (*revolution*) karşılığı ihtilâl ile aynı mânaya gelmek gibi bir bahtsızlığa uğradığını ifade etmemek elde değildir.”¹⁷

Bu yaklaşımın aksi yönündeki yazarların sayısı ise hiç de az değildir. Örneğin Erdoğan Teziç, “devrim” ve “inkılap” sözcüklerini eş anlamlı görmekte bu sözcükleri “eski hayat şartlarını ve toplum yapısını köklü değişikliklerle iyileştirmek” diye tanımlamaktadır. Yazara göre ihtilâl, toplum düzenini değiştirmek için zor kullanılarak yapılan yaygın halk hareketleridir. Bunlara karşılık evrim (*évolution*) ise tekâmül karşılığıdır; gelişimi ve dönüşümü ifade eder.¹⁸ Hüseyin Nail Kubalı da benzer görüştedir fakat yazar, devrimi gerçekleştirmek üzere “mevcut otoriteye karşı zora ve silâha başvuran hareket” diye yaptığı ihtilal tanımını, “zulme karşı direnme” ögesiyle birlikte yapar, ayrıca ihtilal hareketlerinin daha baştan devrimci olabileceği gibi sosyo-ekonomik huzursuzlukların ve ideolojik etkenlerin yardımıyla zamanla devrimcileşebileceğini vurgular.¹⁹ Niyazi Berkes de “ihtilal ile daha çok bir darbe ile yapılan hükûmet değişikliği; inkılap ile daha çok toplumsal hayatta meydana getirilen değişiklikler işaretlenir” diyerek önemli bir ayırım ortaya koymuş ve Atatürk’ün inkılaplarını “toplumsal devrim” diye nitelendirmiştir.²⁰

Anılan tartışmanın karşılıkları, Almanca perspektifinden de benzerdir. Örneğin Yavuz Abadan’a göre inkılap sözcüğünün Atatürkçü anlamı,

¹⁷ Mehmet Altınsoy, “35’inci Birleşim”, *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, 31/03/1961, s. 398.

¹⁸ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, (Beta Yay., 20. Bası, 2016), s. 188.

¹⁹ Hüseyin Nail Kubalı, *Türk Devrim Tarih Dersleri: Birinci Kitap, Temel Bilgiler*, (İstanbul: Kurulmuş Matbaası, 1973) s. 53.

²⁰ Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s. 74-75. Bu perspektiften bakıldığında Amasya Genelgesi (öyle nitelendirilsin veya nitelendirilmesin) ihtilalci nitelikte sayılmalıdır. Bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2002), s. 228-233.

Almancada *revolution* sözcüğüyle verilmelidir.²¹ Buna karşılık Ernst Hirsch, inkılap kanunlarını *reform* sözcüğüyle (*Reformgesetze*) karşılamıştır.²² Christian Rumpf ise iki sözcüğü iç içe kullanmakta fakat maddi bir analize girerek kavramın özellikle 12 Eylül'den sonra yaşadığı anlam kaymasına dikkat çekmektedir:

“Devrim kavramı, çağdaşı olan Ekim Devrimine, Fransız Devrimine veya Kemalist reform hareketinin karakterine yine hiçbir şekilde uymayan 1848 devrim girişimlerine bir benzerliği çağrıştırmaktadır. İnkılapçılık (devrimcilik) anlamını kaybetmiştir. Değişimin dinamizmi – ki bu nitelermeyi hak etmektedir-, 1946'da çok partili sisteme geçilmesi ve 1961 Anayasası yönünde gelişmeler dikkate alınmazsa, Atatürk'ün ölümünden bu yana Türk anayasa pratiğine yabancı olmuştur. 1982 Anayasası'nın inkılap yasalarını koruyan 174. maddesi, Cumhuriyetin doğasında var olan özellikleri Anayasa metnine yerleştiren ama Anayasa'ya inkılapçı bir ruh vermek için hiç de uygun olmayan bir fosil olarak ortaya çıkmaktadır. 1982 Anayasası'nın 1961 Anayasası'nın aksine, karşı devrimci olan karakteri dikkate alındığında, inkılapçılığın (devrimciliğin) Atatürk ilkelerine dayanılan her yere, örneğin Başlangıca veya 2. Maddeye yerleştirilmiş olması Anayasa'ya bu inkılapçı ruhu kazandırmaya yetmemektedir.”²³

İngilizce literatürde ise özellikle Taha Parla ve Andrew Davison'un yaklaşımı ilginçtir. Bu dildeki *revolution* sözcüğünün liberal (bireysel özgürlükler konusundaki kökten değişim) veya Marksist (üretim ilişkilerinde köklü değişimi getiren eski toplumdan yeni topluma kökten geçiş) anlamlarının Kemalizmde olmadığını düşünen yazarlar, inkılapçılık ilkesinin İngilizcede “*revolutionism*” değil, “*transformationism*” sözcüğüne denk geldiğini ileri sürmüşlerdir.²⁴ “*Transformationism*” sözcüğünün Türkçe karşılığı “dönüşümcülük” olmaktadır.

²¹ Yavuz Abadan, “Die türkische Verfassung, von 1961”, *JöR*, S. 13, 1964, S. 9, s. 377; Yavuz Abadan, “Die Entstehung der Türkei und ihre verfassungrechtliche Entwicklung bis 1960,” *JöR*, s. 9, 1960, s. 353 vd

²² Hirsch, s. 187.

²³ Christian Rumpf, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, Burak Oder (çev.), (Ankara, 1995), s. 55.

²⁴ Taha Parla ve Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey Progress Or Order?*, s. 97.

Böyle bakıldığında inkılap sözcüğünün Türkçeye özgü bir anlamının olduğunu kabul etmek gerekir. Şöyle ki “inkılap” sözcüğü “islahat” kadar yumuşak, geleneksel normlarla barışık ve günün şartlarına göre esneklik taşıyan bir kavram değildir. Bunu bizzat Atatürk, “İdare-i maslahatçılar esaslı inkılâp yapamaz” diyerek ortaya koymuştur.²⁵ Buna karşılık, inkılap sözcüğü, ihtilal kavramı kadar anlık²⁶ ve siyasal iktidarla sınırlı bir anlam da taşımaz.²⁷ Toplumsal yaşamdaki köklü değişiklikleri ifade eder. Dolayısıyla “inkılap”, siyasal iktidarın değişmesi anlamındaki dar anlamda “devrim” sözcüğünü aşan bir anlam taşır. Aslında, sözcüğün Marksist anlamıyla söyleyecek olursak “ihtilal”, “siyasal devrim” (“politische Revolution”) anlamına yakınken; “inkılap” sözcüğü “toplumsal devrim” (“soziale Revolution”) kavramına yakın görünmektedir.²⁸ Zira Türkiye’de yaşanan süreç, -Parla ve Davison’un savının aksine- Türkiye’nin burjuva devrimine denk düşmektedir. Böyle bakıldığında Atatürk’ün kullandığı “ihtilal” sözcüğü, altyapı ilişkilerinde değişiklik yaratmadan üstyapıda yenilik getiren siyasal iktidar değişikliğine karşılık gelmekte; inkılaplar ise

²⁵ İdareimaslahat sözcüğü “bir işi, gerektiği gibi değil de günün şartlarına göre yapma” anlamına gelir. Bkz. Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 07/07/2023).

²⁶ Fakat inkılap sözcüğünde de anilik vardır. Atatürk’e göre “Türkiye’yi derece derece mi ilerletmeli, ani olarak mı? İki sistem var, biri malum büyük Fransız İhtilali’ndeki tarz; Rejimler değişecek ihtilâllere karşı mukabil ihtilâller yapılacak. Sağ solu tepeler, sol sağı süpürürken bir de bakılacak ki bir buçuk asırlık zaman geçmiş... Bir milletin damalarında o kadar bol kan ve önünde o kadar geniş zaman var mı?” Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, C. II, (Ankara: TTK Yay., 1997), s. 90.

²⁷ İhtilal kavramının önüne, iktidarın ele geçirilmediği (belki de hedeflenmediği) hareketleri ifade eden “ayaklanma” ve “başkaldırıyı” (isyanlar) da ekleyebiliriz. Anayasa’nın İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi (md. 1/2/c) ve Anayasa’da (md. 17/4) yer bulan bu kavramlar hakkında bkz. *Şimşek ve diğerleri v. Türkiye*, B. No: 35072/97, 26/07/2005, § 106-112. *Evrin Öktem v. Türkiye*, B. No: 9207/03, 04/11/2008, § 45-53.

²⁸ Devrimlerin ortak özelliği bir kopuş getirmeleridir. Bu kopuşlarda bir sınıfın iktidarı yeni bir sınıfa verilmese, hatta sosyo-ekonomik düzen değişmese bile hâlâ bir devrim var olabilir. Bu türden devrimler politik devrim niteliği taşır. Bununla birlikte, bir sınıfın iktidarını ortadan kaldırıp onun sosyo-ekonomik dayanaklarını da yıkan devrimler sosyal devrimlerdir. Böyle durumlarda, ekonomik ilişkiler yeni bir biçim aldığı için toplumsal yaşam kökten değişir. Bu kapitalizmden sosyalizme doğru olabileceği gibi feodalizmden kapitalizme doğru da gerçekleşebilir. Türk Devrimi’nin (Cumhuriyetin) bir politik devrim olduğunda kuşku yoktur. Sosyal devrim (burjuva devrimi) niteliği ise tartışmalıdır.

“çağdaşlaşma” veya “muasır medeniyet düzeyine ulaşma ve onu aşma” ereği yönünden, toplumu tepeden tırnağa (ekonomik yönden feodalizmden kapitalizme) geçişe meyyal bir yolu ifade etmektedir. Bu ayırım, sözcüğün bünyesindeki kargaşayı bir ölçüde gidermeye yardımcı olabilir. Dolayısıyla inkılap sözcüğünü, “reform” veya “evrim” diye ifade etmekten, ya olduğu gibi Arapça biçimiyle bırakmak veya “toplumsal devrim” diye nitelemek anlamlı görünmektedir.

Burada bir ek not düşmek gerekir: Normal şartlarda inkılap sözcüğünü saf hâliyle kullanmak, mevzuattaki kavramsal tutarlılık açısından anlamlı sayılabilir. Gelgelelim bu tutum bizi, kavramların tarihsel ve bağlamsal yüklerini göz ardı etmeye yöneltebilir. Bu hassasiyetten hareketle, özellikle Taner Timur ve Bülent Tanör’ün öne çıkardıkları biçimiyle 1908’den başlayıp 1923 ve devamındaki sürecin bir bütün olarak “Türk Devrimi” şeklinde nitelendirilmesinde ve bu devrimle ilişkili önemli kanunları da devrim kanunu olarak nitelendirmekte sorun olmasa gerekir.²⁹ Hatta Sungur Savran’ın dikkat çektiği gibi, liberal hegemonyanın, “devrim” sözcüğüne olan alerjisinin tarihi kimi olayların köktenci yönünü yumuşatmaya hizmet ettiğini de hesaba kattığımızda, bu kullanımın bir tercih olmaktan çok, artık bir gereklilik olduğu düşüncesindeyiz.³⁰ Zira Kemalizm, ne kadar yumuşatılmaya çalışılırsa çalışılsın, Türk Devriminin (şu ana kadarki) en radikal hamlesidir. Sonuç itibarıyla, (bu tartışmayı daha derinlemesine yapmak üzere erteleyerek) 12 Eylül rejiminin “devrim” sözcüğünü bilerek terk eden ideolojik motivasyonunun aksine Türk Devrimi’nin toplumsal dönüşüm amacıyla çıkarılan kanunlarını “devrim kanunu” olarak nitelemeyi yeğliyoruz.

Zaten bu, kendi öncülük ettiği inkılapları, devrim olarak nitelendiren Atatürk’ün sözcük tercihine de uymaktadır:

“Uçurum kenarında yıkık bir ülke... Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar. Yıllarca süren savaş... Ondan sonra, içerde ve dışarda saygı ile tanınan

²⁹ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, (Ankara: İmge Yay., 2018); Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, op. cit.

³⁰ Sungur Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri (1908-1980)*, (İstanbul: Yordam Yay., 2010).

yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet.... Ve bunları başarmak için aramız **devrimler**. İşte **Türk genel devriminin** bir kısma diyemi.”³¹

B. Tutanak

Devrim kanunlarının, anayasal düzeyde tanınması ilk kez 1961 Anayasası ile gerçekleşmiş, 1982 Anayasası da bu tercihi sürdürmüştür. Bu kanunların anayasallığı, 1961 Anayasası hazırlanırken Temsilciler Meclisinde, 1982 Anayasası hazırlanırken ise Danışma Meclisinde tartışılmıştır.

1. 1961 Anayasası (Temsilciler Meclisi) Tutanakları

Devrim kanunları, 1961 Anayasası Tasarısı’nda “geçici 1’inci madde”de düzenlenmiştir. Fakat bu hüküm, Temsilciler Meclisi üyelerinin müdahaleleri üzerine ana metne dâhil edilmiştir. Maddenin gerekçesi şu şekildedir:

“Türk milletinin medeni dünya milletleri arasında lâayık olduğu yeri alması ve çağdaş uygarlık seviyesine ulaşması bakımından Atatürk devrimlerinin taşıdığı önem meydandadır.

Milletin olgunluğu ve medenî kabiliyeti hakkında isabetli teşhisin en doğru ifadesi olan devrimler, bir bütün halinde, millete mal olmuş bulunmakla beraber, zaman zaman çeşitli maksatlarla geriletici telkin, propaganda ve hattâ hareketlere girişildiği görülmüş, hususiyle son yıllarda bu gibi zararlı hareketlere rastlanmıştır.

Millî birlik ve beraberliği zedeleyici ve milletimizin medeni dünyada mevkiini sarsıcı mahiyetteki zararlı davranışların tekrarını önlemek maksadıyla, devrimlerle ilgili kanunların yürürlükteki hükümlerinin Anayasaya aykırılığı iddialarının ileri sürülemeyeceği bu geçici madde ile hükme bağlanmış bulunmaktadır.”³²

³¹ Yazarsız, C.H.P. 4’üncü Büyük Kurultayında Genel Başkan Kemâl Atatürkün Söylevi, (Ankara: Yayınevi Belirsiz, 1935), s. 3. Vurgu orijinal metinde yoktur.

³² Kâzım Öztürk, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: İzahlı, Gerekçesi, Anabelgeli ve Maddelerine Göre Tasnifli Bütün Tutanakları İle, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay. , 1966), s. 3809

Madde Temsilciler Meclisinde büyük tartışmalara neden olmamıştır. Bu bağlamda dikkate değer çıkış, bu meclisin sol kanat üyelerinden Alp Kuran'dan gelmiştir. Alp Kuran'a göre bu türden bir hükme yer verilmese dahi Anayasa Mahkemesi, bu kanunları Anayasa'ya aykırı bulmayacaktır. Fakat bu kanunları anayasal denetimin dışına özel olarak çıkarmak, Atatürk devrimlerini gerçekleştiren kanunları bir bakıma Anayasa'ya ve demokrasiye aykırı kanunlar gibi algılamak demektir.³³ Alp Kuran'ın bu itirazına pek sıcak yaklaşılmamış, hatta irticanın (gericiliğin) modern kisveye bürünüp bu kanunların karşısına çıkma olasılığı hatırlatılarak, devrim kanunlarına özel koruma getirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.³⁴

Maddenin görüşmesine geçildiğinde ise dikkate değer iki önerge gündeme gelmiştir. Bunlar, 2307 ve 2622 sayılı kanunların da devrim kanunlarıyla ilgili düzenlemeye sokulmasıyla ilgilidir.³⁵ Birinci kanun, 12/06/1933 tarihli "Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin Kanunu Medenin 452'nci Maddesine Göre Olan Tasarrufların, Mahfuz Hisseler Hakkında Hükümden Müstesna Olduğuna Dair Kanun"dur. Bu norm, Atatürk'ün o zamanki Medeni Kanun (md. 452) kapsamındaki tasarruflarını, saklı hisseler hakkındaki hükümden ayırık tutmaktaydı. Kemal Türkoğlu ve Hamdi Orhon, yeni Anayasa'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte, Atatürk'ün vârislerinin istisna hükmü yürürlükten kaldırılarak Atatürk'ün tüm mallarına, tarihi vesika ve varlıklara el koyabilmelerinden kaygılandıklarını belirtmişlerdir.³⁶

İkinci kanun ise "Kemal Öz Adlı Türkiye Cumhuriyetine Verilen 'Atatürk' Adının veya Bunun Başına ve Sonuna Söz Konarak Yapılan Adların Hiçbir Kimse Tarafından Alınamayacağını Buyuran Kanun"dur. Bu önergeyi sunan Hikmet Kümbetlioğlu, kapsamlı bir gerekçe ileri sürmemiştir. Kümbetlioğlu, büyük olasılıkla söz konusu kanunun iptal

³³ Alp Kuran, "35'inci Birleşim", *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, 31/03/1961, s. 412.

³⁴ Fahri Belen, "35'inci Birleşim", *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, 31/03/1961, s. 405 ve 413. Ayrıca bkz. Fethi Çelikbaş, "36'ncü Birleşim", *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, 03/04/1961, s. 464-465.

³⁵ Bkz. "53'üncü Birleşim", *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, 25/04/1961, s. 227-228.

³⁶ A.g.e., s. 228.

edilmesi ve Atatürk soyadının yaygınlaşması olasılığına karşı kanunu özel bir korumaya almak istemiştir.

Bu önergelere karşı söz alan Anayasa Komisyonu Sözcüsü Muammer Aksoy'un yanıtı gayet sade olmuştur:

“Devrimlerle ve bilhassa lâiklikle ilgili İnkılâp kanunları arasında, bir Devrim Kanunu mahiyetinde olmayan kanunların zikredilmesi caiz değildir.”³⁷

Önergelerin geri çekilmesine yol açan bu açıklamadan anlaşıldığı üzere bu hüküm, Kemalist yönetim tarafından hassasiyet gösterilen kanunları değil, münhasıran Türk Devrimi açısından önem taşıyan kanunların içinde laiklikle doğrudan ilgili olanları içermektedir. Aslında bu hüküm hakkında ilk sözü alan ve “bir milletin kaderiyle ilgili yenilikleri korumak için daima uyanık bulunmasına ve koruyucu tedbirler almaya kati lüzum bulunduğu”nu düşünen Fahri Belen de, konunun laiklikle ilgili yönünü özellikle vurgulamıştır:

“Tasarının, birçok maddelerinde devrimler korunmuş ise de, 19 ncu maddede haklı olarak kabul ettiği dinî âyin ve tören serbestliği ve diğer hürriyetler karşısında irticanın modern kisveye bürünerek karşımıza çıkması mümkün olabilir. (...) Atatürk devrimlerinin taşıdığı önem karşısında, gerici telkin ve propagandaları, bilhassa devrim kanunlarının Anayasaya aykırılığı iddiasını önlemek için bu maddeye kati lüzum olduğu kanaatindeyim. Aynen kabul edileceğini kuvvetle ümidediyorum. (Alkışlar)”³⁸

Gerçekten de böyle olmuş, Âdil Toközlü'nün “Atatürk İnkılâplarına ait bu maddenin ayakta onanmasını arz ve teklif” etmesi üzerine, Temsil-

³⁷ Aksoy, Atatürk'ün vasiyetiyle ilgili istisna hükmünün Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilemeyeceğini şu sözlerle not eder: “İnkılâp kanunları arasında yer almayan Atatürk'le ilgili bu kanunların, Anayasa Mahkemesince iptal edilmesi yine de bahis konusu olmayacaktır. Zira Ana yasa Mahkemesi, kanunu Anayasanın ruhuna göre tetkik edeceği içindir ki, şöyle düşünecektir: Bütün vatandaşlar, yani alelade fâniler arasındaki münasebetleri göz önünde bulundurarak mirası düzenleyen Medeni Kanun hükümlerinin, «mamelek ve binnetice miras münasebetleri bakımından tamamen özellik arz eden olağanüstü ve hattâ yüzyıllarda eşine bir kere rastlanır. Milli Kahramanlar» hakkında muhakkak surette uygulanması gerekmez. A.g.e., s. 229

³⁸ A.g.e., s. 229.

çiler Meclisi üyelerinin tamamı ayağa kalkmış ve şiddetli alkışlar eşliğinde hüküm kabul edilmiştir.³⁹

2. 1982 Anayasası (Danışma Meclisi) Tutanakları

1982 Anayasası döneminde Anayasa Komisyonu'nun ilk taslağında bu hüküm (madde numarası değiştirilerek) aynı sözcüklerle önerilmiştir. Maddenin gerekçesi şöyledir:

“Atatürk inkılablarının Atatürk'ün amaç olarak gösterdiği Batı uygarlık düzeyine varıştaki önemleri tartışılmayacak kadar açıktır. Türk Milleti bu inkılabların bilincine varmış ve onlarla ilgili değerlendirmelerini etrafında topladığı fikirler nüvesine katmıştır.

Ancak zaman zaman Atatürk inkılablarının anlamını kavrayamayanların belirdikleri görüldüğünden, inkılabları Anayasanın himayesine alan 1961 Anayasasındaki hükmün yeni Anayasada korunması yerinde görülmüştür.”⁴⁰

Bu öneriye karşı Danışma Meclisi'nde üç teknik itiraz ileri sürülmüştür. Bunlardan biri, Selçuk Kantarcıoğlu'ndan gelmiştir. Kantarcıoğlu'na göre taslaktaki “Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi” ifadesi sorundur. Zira 10'uncu Yıl Nutku'nda Atatürk, “muasır medeniyet seviyesinin üstüne” erişmekten bahsetmiştir. Dolayısıyla maddede ifade edilen hedefi “çağdaş uygarlık seviyesine erişme” olarak değil, “çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma” olarak belirlemek Atatürk'ün mantığına daha uygundur.⁴¹ Bu önerge kabul görmüştür.⁴²

³⁹ A.g.e., s. 230.

⁴⁰ Hasan Sönmez ve Necmettin Alan (der.), *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: Madde Gerekçeli*, (Ankara: TBMM Yay, 2008), s. 310-311.

⁴¹ Selçuk Kantarcıoğlu, “150'nci Birleşim”, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, 13/09/1982, s. 317. Kantarcıoğlu'nun bu uyarısı, Başlangıç (§2) metninde yer alan “çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi” ifadesine yansımamıştır. Bu bir sorundur.

⁴² Aslında Anayasa Mahkemesi, 1961 Anayasası döneminde “erişme” ifadesine statik değil, dinamik bir anlam yüklemekteydi. Örn. bkz. “Atatürk devrimlerinde temel amaç, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmaktır. Belirli bir süre geçtikten sonra Atatürk Devrimlerinin amaçlarına ulaştığını ve artık yeni bir atılıma gereksinme duyulmayacağını kabul etmeye olanak yoktur. Çünkü Atatürk Devrimleri çağdaş uygarlık düzeyi doğrultusunda sürekli hareket halindedirler ve birbirini ara vermeden izlerler...” AYM, E.1973/37, K.1975/22,

Diğer itirazlar, hükümde geçen “evlenme akdinin evlendirme memuru tarafından yapılacağına dair medenî nikâh esası” ifadesiyle ilgilidir. Danışma Meclisi Üyesi Serdar Kurtoğlu, “nikâh” ifadesinin şeriatta olduğunu, bunun yerine “evlenme” denmesi gerektiğini savunmuş; ayrıca öğretilerde süregelen evlenmenin memur “önünde” mi yoksa “tarafından” mı yapılmasının gerektiği tartışmasını aktarmış ve kendisinin baskın görüşü yeğlediğini söyleyerek, “önünde” ifadesinin yazılmasını önermiştir.⁴³ Anayasa Komisyonu nikâh ifadesini değiştirmeye yanaşmasa da “tarafından” yerine “önünde” ifadesinin geçmesine ikna olmuştur.⁴⁴

Bu maddeyle ilgili asıl tartışma ise Danışma Meclisi Üyesi M. Utkan Kocatürk’ün sayılan kanunların arasına 25/07/1951 tarihli ve 5816 sayılı Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkındaki Kanun’un da eklenmesi önergesiyle ilgili yaşanmıştır.⁴⁵ Kocatürk’e göre, Atatürk’ün ölümünden sonra kabul edildiği için “inkılap kanunu” sayılmayan ve son çeyrek asırda çokça ihlal edilen bu kanuna özel bir koruma getirmek inkılapların koruması için elzemdir. Fakat Anayasa Komisyonu Başkanı Orhan Aldıkaçtı (tıpkı 1961 Anayasası’nda Muammer Aksoy’un yaptığı gibi) bu maddenin Türkiye Cumhuriyeti’nin laiklik niteliğini koruma amaçlı kanunlarla sınırlı olarak düzenlendiğini hatırlatmış ve Atatürk’ün inkılaplarına dönük korumanın bu kanunda değil, Anayasa’nın bütününde olduğunu söyleyerek önergeye karşı çıkmıştır. Bu bağlamda üyeler arasında Atatürk inkılaplarının sadece laiklikten ibaret mi olduğu veya sadece laikliğin mi Cumhuriyet’in temeli olduğuna dönük bazı tartışmalar yaşanmışsa da, hükmün laikliği koruyan kanunlara dönük özel bir hassasiyetin ürünü olduğu konusunda oйдаşmaya varılmıştır.⁴⁶ Madde bugünkü biçimiyle kabul edilmiştir.

Bu tartışmalar göstermektedir ki inkılap kanunları, maddede sayılanlarla sınırlı değildir. Hatta Türk devrimi açısından önem taşıyan çok

T. 25/02/1975.

⁴³ Serda Kurtoğlu, 150’nci Birleşim”, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, 13/09/1982, s. 318.

⁴⁴ Bkz. Feyzi Feyzioğlu, a.g.e., s. 322.

⁴⁵ M. Utkan Kocatürk, a.g.e., s. 317-318.

⁴⁶ Anılan tartışmalara Bekir Tünay ve Mehmet Hazer ve Fikri Devrimsel katılmıştır. Bkz. A.g.e., s. 318-322.

sayıda kanundan da bahsedilebilir. Fakat Anayasa'nın koruma getirdiği kanunlar, laiklik ilkesi özelinde spesifik bir değer ve anlam taşıyan kanunlardır. Bu daraltma, bilerek ve isteyerek yapılmıştır.

C. Mevzuat

İnkılap kanunları Anayasa'da özel olarak korunmanın yanı sıra diğer başka kanunlarda da kendisine atıf yapılan, özel nitelikli kanunlardır.⁴⁷ Bunlardan anayasa hukukuyla doğrudan ilgili olanlar, 30.03.2011 tarihli ve 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkındaki Kanun (AYM Kanunu), 22/04/1983 tarihli ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu ve 10/03/1954 tarihli ve 6366 sayılı İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi ve Buna Ek Protokolün Tasdiki Hakkında Kanun'dur.

AYM Kanunu (md. 42/2) Anayasa'nın 174'üncü maddesindeki kanunları sıralamakta fakat Anayasa'dan farklı olarak bunların "7 Kasım 1982 gününde yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasaya aykırı olduğu iddia edilemez" olduğunu açıkça söylemektedir. Bu hüküm, 22/04/1962 tarihli ve 44 sayılı eski AYM Kanunu'nun (md. 24) "Anayasa Mahkemesinde iptal dâvası açılmaz ve bu Mahkemeye itirazın başvurulamaz." diyen hükmüne nazaran daha kategorik bir formüldür. Zira eski düzenleme sadece iki norm denetimi yol yönünden yasak getirirken; mevcut hüküm, bireysel başvuru vb. olası yollar yönünden de anayasaya aykırılık iddialarını imkânsız hâle getirmektedir.

Siyasi Partiler Kanunu (md. 84) Anayasa'daki devrim kanunlarını "Siyasi partiler, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarmak ve Türkiye Cumhuriyetinin laiklik niteliğini korumak amacını güden" niteliğini ifade ederek aynen sıralamakta ve siyasi partilere dönük olmak üzere, sayılan devrim kanunlarının "hükümlerine aykırı amaç güdemeler ve faaliyette bulunamazlar" diyerek, bir yasak getirmektedir. Bu düzenleme, 13/07/1965 tarihli ve 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'ndaki (md. 97) yasak ile aşağı yukarı benzerdir.

⁴⁷ Özkan Tikveş, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: Şerhi ve Uygulaması*, s. 260.

6366 sayılı İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi ve Buna Ek Protokolün Tasdiki Hakkında Kanun, Türkiye'nin İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ne ek 1 no.lu Protokol'e taraf olması amacıyla çıkarılmıştır. Türkiye bu Sözleşme'de yer alan eğitim özgürlüğüne "ihtirazi kayıt" koymak istemiş ve bu nedenle söz konusu Kanun'un 3'üncü maddesine "*İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesine Ek Protokolün ikinci maddesi 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanununun hükümlerini ihlâl etmez.*" hükmü eklenmiştir.

Devrim kanunları, anayasa hukukuyla doğrudan ilgili olmasa da önemli diğer bazı kanunlarda da kendisine yer bulmuştur. 01/12/2004 tarihli ve 5271 sayılı sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK) ve 09/06/2004 tarihli ve 5187 sayılı Basın Kanunu (BK) bunlardandır. CMK'de (md. 231/14) devrim kanunları, "*Bu maddenin hükmün açıklanmasının geri bırakılmasına ilişkin hükümleri, Anayasanın 174'üncü maddesinde koruma altına alınan inkılâp kanunlarında yer alan suçlarla ilgili olarak uygulanmaz.*" denilerek zikredilmiştir. BK'de (md. 25/2) konu, "*Soruşturma veya kovuşturmanın başlatılmış olması şartıyla (...) Anayasanın 174'üncü maddesinde yer alan inkılâp kanunlarında (...) öngörülen suçlarla ilgili olarak basılmış eserlerin tamamına hâkim kararıyla el konulabilir.*" denilerek düzenlenmiştir.⁴⁸

Ç. İçtihat

Devrim kanunları, Anayasa Mahkemesinin kararlarında çok sık yer bulmamaktadır. Fakat Mahkemenin bu kanunlara değindiği zamanlarda hayli önemli vurgulara yer verdiği görülmektedir.

1. 1961 Anayasası İçtihatları

Devrim kanunlarıyla ilgili madde, 1961 Anayasası zamanında hayli tali olarak ele alınmıştır. Örneğin Devlet Memurları Kanunu'ndaki "din

⁴⁸ Yakın zamana kadar yürürlükte olan Basın İlân Kurumu Teşkiline Dair 195 Sayılı Kanun'un 49'uncu Maddesinde Yer Alan Basın Ahlâk Esasları Hakkında Genel Kurul Kararı'nda (md.1) "Anayasa'nın 174'üncü maddesinde yazılı 'İnkılâp Kanunları' aleyhine yayın yapılamaz." kuralı yer almaktaydı. Bkz. Resmî Gazete, 15/05/2020, S. 31128.

hizmetleri sınıfı” düzenlemesiyle ilgili bir vakada bu hüküm, laiklik ilkesine dair kuralların “Türk Ulusunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi” ereğinin gerçekleşmesi doğrultusunda yorumlanması vurgusunu pekiştirmek için kullanılmıştır.⁴⁹ Bu vurgu pek derin sayılmaz. Mahkeme 1973 yılında verdiği bir kararda derneklerin anılan hükümde sayılan devrim kanunlarını kaldırma, değiştirme veya yasaklanan konuları diriltme amacını gütmemesini yasaklayan bir kanun hükmüyle ilgili inceleme yapmış fakat hükme dönük derinlemesine bir belirlemede bulunmamıştır.⁵⁰

Bu dönemde devrim kanunlarının daha derinlemesine ele alınışının, özellikle bir karşı oy ve bir ek gerekçe yazısında tezahür ettiğini görüyoruz. Bunlardan ilki, 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu'nda (md. 3) üniversitelerin görevleri arasında sayılan “Öğrencilerini (...) örf ve âdetlerine bağlı (...) vatandaşlar olarak yetiştirmek” düzenlemesindeki “örf ve âdetlerine bağlı” ifadesinin iptal edildiği karardır. Mahkemenin çoğunluğu, bu kavramın belirsizliğinin yanı sıra, örf ve adetlerin, akıl ve bilincin gerisinde kalabileceğini ve bu konuda bölgesel farkların öğretim bütünlüğünü sarsabileceğini düşünerek hükmü iptal etmiştir. Ne var ki Yargıç Halit ZARBUN, Anayasa'nın anılan hükmünün, örf ve âdet kavramına nasıl içerik kazandıracığı konusunda bir değer taşıdığını düşünmüş ve çoğunluk görüşüne şu gerekçeyle karşı çıkmıştır:

“Anayasa'nın 2'nci maddesi uyarınca, Anayasa'nın başlangıcındaki temel ilkeler Cumhuriyetin niteliklerindedir. Bu ilkelerden birisi de 'Atatürk devrimlerine bağlılığın tam şuuru'na sahip olmak'tır. Anayasa'nın 153'üncü maddesi, Atatürk devrimlerine ilişkin kanunları tadadi bir şekilde tespit etmiş ve bunların Anayasa'nın halk oyuyla kabul edildiği tarihteki metinlerini korumuş, bunların Anayasa'ya aykırı sayılmayacağını ifade etmiştir. “Görülüyor ki, Atatürk devrimleri geçmişteki bir olgudur, yasalarmıştır, Anayasayla korunmuştur ve yaşamaktadır. Türk toplumunda, bunlara aykırı örf ve âdet düşünülemez ve bunlara aykırı örf ve âdetin Üniversitelerde öğretilmesi söz konusu değildir. Bu Devrim kanunlarına

⁴⁹ AYM, E.1970/53, K.1971/76, 21/10/1971.

⁵⁰ AYM, E.1973/3, K.1973/37, 20/12/1973. Bu olayda AYM, bağlamsal iptal kararı vermiştir. Konu hakkında bkz. Tolga Şirin, “Anayasa Mahkemesinin ‘Bağlamsal İptal Kararları’ (Sınırlandırma Sorunu veya Kısmi Hükümsüzlük Meselesi)”, *Lexpera Blog*, 01/03/2023. (Erişim tarihi: 09/07/2023).

aykırı davranışlar, sadece ‘âdet’tir, ‘Örf’ niteliği yoktur. O halde Atatürk devrimleriyle örf ve âdetin bağdaşmayan bir yönü düşünülemez.”⁵¹

Devrim kanunlarına dönük anayasaya uygun yorum veya anayasa yönelimli yorum açısından bir anlam taşıyan bu girişim, sonraki kararlar-
da takip edilmemiştir.

Devrim kanunlarının bir ek gerekçeye konu oluşu ise, 765 sayılı Türk Ceza Kanunu’ndaki (md. 163) “din devleti kurma amacıyla dinsel cemiyet oluşturma ve dinsel propaganda” suçuyla ilgili kararda gündeme gelmiştir. Mahkemenin çoğunluğu, bu hükmü laikliği korumanın gereği saymış ve sade bir gerekçeyle iptal talebini reddetmiştir. Fakat karara ek gerekçe yazan Yargıç Yekta Güngör Özden, hayli uzun açıklamalarının yanı sıra özellikle şu belirlemesiyle bu maddeye spesifik bir değer atfetmiştir:

Anayasamızın cumhuriyetin niteliklerine ilişkin ilkesini hiçbir kişi, kuruluş savsaklayamaz. Lâiklik bir bütündür. Bir alanda lâik olup öbür alanda yarı lâik olmak ya da hiç olmamak çelişkilidir, özellikle öğretim - eğitimde lâikliğe saygı, ulusumuzun geleceği yönünden üzerinde özenle durulacak bir tutumdur. Dinsel alanda siyasal çapalarla gösterişli sapmalar yıkıcı ödümler olacağı gibi, bu alandaki memurların görev sınırları dışına taşmaları, törenlerde, temel atmalarda dine bağlılığı göstermek amacıyla bulundurulmaları, siyasal nitelikli toplantılarda kutsal kitabın çıkarılması, yeşil bayrak taşınması, dinsel sözlerin kullanılması, giyim devrimine aykırı kılıklarla kimi okullarda ve kimi fakültelerde derslere girilip Devlet kuruluşlarında görev yapılması, aykırılığı çığ gibi büyütecek kötü örnekleri oluşturur. Seçimlik din derslerinin de ötesinde zorunlu din derslerini giderek arapça öğretim girişimleri izleyebilir. Değişik dinsel kursların yaygınlığı ve tarikatçılık siyasal partilerde ikiliklere dayanabilir, sonraları ümmetçilik vatan kavramına aykırı düştüğünden ulusal marşımıza ve bayrağımıza karşı çıkışlara kalkışılabilir. Kimi bölgesel, kimi kentsel yerel günler turistik gösteri olmaktan çıkıp dinsel kökenli Türk - İslâm sentezi gibi aldatıcı kılıklarla toplumu geriletip bölebilir. Kötü gidişin sonu yoktur. Denetim gereğiyle yapılmazsa yıkım önlenemez. **Anayasamızın 153.**

⁵¹ AYM, E.1973/37, K.1975/22, 25/02/1975.

maddesi göstermelik değildir. Bu maddede sayılan yasalara en küçük aykırılık Anayasa'ya aykırı davranışı oluşturur.⁵²

Devrim kanunlarının laiklik ilkesinin içini neden ve nasıl doldurduğunu ortaya koymaya çalışan Özden'in bu paragraftaki cümlesi hayli önemli ve önemli olduğu kadar da iddialıdır. Özden'e göre bu kanunlar, bir bakıma anayasal düzeydedir. Bu öncü belirlemeye ileride döneceğiz.

2. 1982 Anayasası İçtihatları

1982 Anayasası dönemindeki içtihatlar, 1961 Anayasası dönemine göre daha çoktur. Anayasa Mahkemesi ilkin, 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda 1986 yılında yapılan değişiklikle ilgili incelemesinde bu kanunlara değinmiştir. İbadet ve ayin yapılmasını engelleme ile dinlere, kutsal kitaplara veya peygamberlere hakaret konularını sadece "semavi dinler" yönünden suç kılan hükümleri ele alan Mahkeme, Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin (SHP) davayı Anayasa'nın 174'üncü maddesiyle ilişkilendirmesini yerinde görmemiş fakat kararında yine de ek açıklamalara (*obiter dictum*) yer vermiştir:

"Maddenin getiriliş amacının lâik devlet düzenini korumak olduğu yönü tartışma götürmez. Maddede devrim kanunları olarak adlandırılan yasaların bir kısmı devletin lâiklik niteliğiyle ilgili bulunmaktadır. Bu yasaların belli tarihte yürürlükte olan hükümlerinin Anayasaya aykırılığının ileri sürülememesi, ***defi yoluyla Anayasaya aykırılığın öne sürüleme-yeceği*** ve Anayasa Mahkemesince de ***iptallerine karar verilemeyeceği*** anlamındadır."⁵³

Bu belirlemeden anlaşılan şey, Anayasa'da sayılan devrim kanunlarının soyut veya somut norm denetimine tabi olmadığı ve her hâlükârda iptal edilemeyecekleridir. Böylelikle söz konusu belirleme, "Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz" biçimindeki normu "Anayasa'ya aykırılığı ileri sürülemez" biçiminde anlamlandırmış olmaktadır. Buna karşılık, kararda devrim kanunlarının normlar hiyerar-

⁵² AYM, E.1980/19, K.1980/48, 03/07/1980. Orijinal metinde vurgu yoktur.

⁵³ AYM, E.1986/11, K. 1986/26, 04/11/1986. Orijinal metinde vurgu yoktur.

şisindeki yeri ve bir referans norm sayılıp sayılmayacağı konusunda bir açıklamaya gidilmemiştir.

Bu konudaki ilk önemli adım, 10/12/1988 tarihli ve 3511 sayılı “2547 Sayılı Yükseköğretim Kanununun 44’üncü Maddesinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bir Ek ve Dört Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun” aleyhine açılan iptal davasında atılmıştır. Yükseköğretim kurumlarında “dinî inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması”nı serbest kılan hükmü inceleyen Mahkeme, kuralı laiklik ilkesinin yanı sıra bizzat 174’üncü maddeye de aykırı bularak inkılap kanunlarını anayasallık denetiminde referans kılmıştır. Fakat bu yapılırken dahi bu kanunların hukuksal konumuna dair belirlemeler keskin olmuştur. Mahkemeye göre:

(...) Anayasa’da kabul edilip ‘inkılâp kanunları’ olarak anılmaları **Türk Devrimi ve Atatürk ilkelerinin gerçekleştirme aracı** olduklarını göstermektedir. Anlaşılmaktadır ki **lâik düşünce, tüm anayasal ilkelere egemendir**. (...) 174. maddenin bağımsız olarak, ayrıca Başlangıç bölümü, 2. ve 24. maddelerle birlikte değerlendirilmesi Türkiye Cumhuriyetinin **lâiklik anlayışını açık biçimde ortaya koyar**. Ülkemize özgü ve tarihsel nedenleri bulunan, klâsik ve bilimsel tanımlarından ayrılıkları bulunan anlayış ve uygulama modeli, kararın Başlangıç kesiminde açıklanmıştır. Bu açıklamalar ve aykırılık gerekçeleri, genelde, 174. madde yönünden yapılan inceleme için de geçerlidir. (...) 174. maddede belirtilen Devrim Yasaları birbiriyle sıkı ilişki içindedir. Hepsi lâiklik konusunda ayrı bir alanı düzenleyerek ülkenin çağdaş yapısını kurmuşlardır. Her biri başlı başına büyük önem taşıyan ve birer devrim anıtı olan bu Yasalar, **Türkiye Cumhuriyeti’ni sonsuza dek yaşatacak değerdedir.**⁵⁴

Devrim kanunlarını genel olarak Türk Devrimi’nin ve Atatürk ilkelerinin gerçekleştirilme aracı sayan ve bundan hareketle laiklik ilkesinin tüm anayasal ilkelere kalıcı biçimde egemen gören Anayasa Mahkemesi, bu kanunları 174’üncü madde yoluyla anayasallık denetiminin referansı kılmış gibidir. Ne var ki Mahkeme bunu net bir dille ifade etmiş de de-

⁵⁴ AYM, E.1989/1, K. 1989/12, 07/03/1989. Orijinal metinde vurgu yoktur. Mahkeme bu belirlemelerini aynı konuda iki yıl sonra verdiği bir başka kararda özü itibarıyla tekrar etmiştir. Bkz. AYM, E.1990/36, K.1991/8, 09/04/1991.

ğildir. Bu nedenle Mahkeme'nin, Yekta Güngör Özden'in 1980 yılındaki belirlemesini takip edip etmediği çok net sayılmaz.

Mahkeme'nin 1998 yılında, Özden'in emekliliğinden kısa bir süre sonra verdiği bir karar bu defa net ve fakat ters istikamettedir. Davanın konusu, (sekiz yıllık kesintisiz eğitim ile ilgili olan) 16/08/1997 tarihli ve 4306 sayılı "İlköğretim ve Eğitim Kanunu, Milli Eğitim Temel Kanunu, Çıracılık ve Meslek Eğitimi Kanunu, Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun ile 24.3.1988 tarihli ve 3418 sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması ve Bazı Kağıt ve İşlemlerden Eğitime Katkı Payı Alınması Hakkında Kanun"dur. O gün için ana muhalefette yer alan Refah Partisi'nin bu kanunun iptali için açtığı davada Mahkeme, süregelen sorunla ilgili net bir pozisyon almıştır:

"Maddede sayılan Devrim Yasalarının Anayasa'nın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilmesi ve yorumlanabilmesinin öngörülmesi, **bu yasalara, diğerlerinden farklı anayasal bir güvence sağlamaktadır. Ancak bu durumun onlara, Anayasa gücü ve değeri kazandırdığı kabul edilerek, Anayasa'ya uygunluk denetimine esas alınmaları olanaklı değildir.** Kaldı ki, dava dilekçesinde ileri sürüldüğü gibi Tevhidi Tedrisat Yasası'nın 4. maddesi ile devlete din eğitimi ve öğretimi görev olarak verilmemiş, yalnız halkın dini gereksinmelerinin karşılanabilmesi için bu alanda hizmet verecek kamu görevlilerinin yetiştirilmesine yönelik mesleki eğitim verecek okulların açılması öngörülmüştür. Uygulamada imam hatip liseleri ve ilâhiyat fakülteleriyle bu eğitim gerçekleştirilmektedir."⁵⁵

Mahkeme, bu yaklaşımını sonraki kararlarında aynen sürdürmüştür. Öyle ki nispeten yakın tarihli bir kararındaki şu belirlemesi, yirmi yıllık sürekliliğin bir kanıtıdır:

"Anayasa Mahkemesi'nin 16/9/1998 tarihli ve E.1997/62, K.1998/52 sayılı kararında da belirtildiği üzere maddede sayılan inkılap kanunlarının Anayasa'nın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilmesi ve yorumlanabilmesinin öngörülmesi, bu kanunlara diğerlerinden farklı anayasal bir güvence sağlamaktadır. Ancak bu durum anılan kanunlara Anayasa gücü

⁵⁵ AYM, E.1997/62, K.1998/52, 16/09/1998. Orijinal metinde vurgu yoktur.

ve değeri kazandırmamaktadır. ***Dolayısıyla bunların ölçü norm kabul edilerek Anayasa'ya uygunluk denetimine esas alınmaları mümkün değildir.***⁵⁶

Mahkeme bu kararlarında, devrim kanunlarını referans norm olmaktan çıkarmakla kalmamış, laiklik ilkesini 174'üncü madde ışığında anlamlandırma çabasından da vazgeçmiştir. Öyle ki 174'üncü madde biçimci bir yaklaşımla sadece "anayasallık denetimine tabi olmayan kanunlar" kategorisini imleyen bir hükümden ibaret kılınmış, esasa dönük belirlemelerde kendisine yer bulamaz hâle gelmiştir.⁵⁷

Bu durum, devrim kanunlarından özellikle Tevhid-i Tedrisat Kanunu veya Medeni Kanun'un "medeni nikâh" hükümleriyle uyumsuz olduğu için Anayasa'ya aykırı olduğu ileri sürülen normların iptalinin kolaylıkla reddedilmesine kapı aralamıştır.

Bu kararlara da çalışmanın ilerleyen kısımlarında döneceğiz.

D. Öğreti

Devrim kanunlarıyla ilgili olarak öğretilerdeki tartışmaların yoğunlaştığı meseleler iki türdür. Birinci mesele bu kanunların normlar hiyerarşisindeki yeriyle ilgiliyken, ikinci mesele bu kanunların değiştirilmesinin mümkün olup olmadığıdır.

⁵⁶ AYM, E.2016/159, K.2018/108, 06/12/2018.

⁵⁷ Bu kanunların sadece basit bir istisna olarak zikredilmesine örnek olarak bkz. AYM, E.2010/92, K.2012/86, 31/05/2012; AYM, E.2011/47, K.2012/87, 31/05/2012. ("Anayasa, kanunların Anayasaya uygunluk denetimine getirdiği istisnalara da aynı maddede ya da farklı maddelerde yer vermiştir. Kanunların şekil bakımından denetiminin son oylamanın öngörülen çoğunlukla yapılıp yapılmadığı ile sınırlı olması ve Anayasa'nın 174. maddesindeki Türkiye Cumhuriyeti'nin laik niteliğini koruma amacını güden inkılâp kanunlarının Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamayacağına dair hükümleri bunun istisnalarıdır.") Hüküm bazen de çok ayrıksı ve doğrudan etki göstermeyecek şekilde anılmaktadır. Örneğin Yargıç Osman Alifeyyaz Paksüt, bir karşı oy yazısında, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun bir "bağlı kuruluş" olmadığını savlar-ken Anayasa'da Atatürk'e özel olarak gönderme yapılan hükümleri saymış, bu bağlamda 174'üncü maddeyi de zikretmiştir. Bkz. AYM, E.2011/141, K. 2013/10, 10/01/2013.

1. Normlar Hiyerarşisindeki Yeri

Devrim kanunlarının normlar hiyerarşisindeki yerine dair öğretilerde iki farklı görüş vardır. Birinci görüşe göre bu kanunlar, diğer kanunlardan üstündür. Bu üstünlük savı, farklı biçimlerde temellendirilmiştir. Örneğin Yılmaz Aliefendioğlu'na göre Anayasa'nın hiçbir hükmünün "Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik niteliğini koruma amacını güden (...) inkılap kanunlarına" aykırı olduğu şeklinde anlaşılamayacak ve yorumlanamayacak olması, bu kanunları Türkiye Cumhuriyeti'nin dayandığı sekiz temel yasa hâline getirmektedir. Söz konusu kanunlar ve Anayasa'nın başlangıcında belirlenen temel ilkeler, Anayasa'nın ruhunu ve temel esprisini belirlemektedir. Bu espri inkılap kanunlarını da içeren Türk Devrimi'ne dayalı "çağdaşlaşma" felsefesine üstünlük getirmektedir, dolayısıyla inkılap kanunlarını "ölçü normlar bloku"nun içine katmaktadır.⁵⁸

Ergun Özbudun da Anayasa'ya uygunluk denetiminde ölçü normları ele alırken Fransız öğretisinden mülhem "anayasallık bloku" (*bloc de constitutionnalité*) kavramına başvurmakta ve Atatürk ilke ve inkılaplarını bu bloğun içinde saymaktadır.⁵⁹ Özbudun, Anayasa'nın 174'üncü maddesiyle koruma altına alınan "inkılâp kanunları" nı bu kümenin içinde görmekte fakat kavramların bunlarla sınırlı olup olmadığını kuşkulduğunu da kaydetmektedir. Yazara göre:

"İlk bakışta bu deyim, 174'üncü maddede sayılan inkılâp kanunlarından daha geniş olduğu ve Atatürkçülüğün tüm ilkeleriyle Atatürk döneminde gerçekleştirilen tüm devrim hamlelerini içine aldığı düşünülebilir. Ancak, Atatürk ilke ve inkılâpları deyiminin, bu geniş anlamıyla anayasaya uygunluk denetiminde ölçü norm olarak alınması, Atatürk döneminin şartları içinde oluşturulmuş bazı politikaları, o şartların artık mevcut olmadığı günümüze de bağlayıcı kabul etmek gibi sakıncalı bir sonuç doğurur. (...) Atatürk ilke ve inkılâplarının geniş anlamıyla anayasaya

⁵⁸ Yılmaz Aliefendioğlu, *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*, (Ankara: Yetkin Yay., 1996), s. 97-98.

⁵⁹ Kavramın Alman öğretisindeki karşılığı için bkz. Mehmet Merdan Hekimoğlu, *Alman Hukuku Işığında Türk Anayasa Yargısının Hukuki Boyutları*, (Ankara: Detay Yay., 2004), s. 170-175.

uygunluk denetiminde ölçü norm olarak kabul edilmesi, Türkiye Cumhuriyeti'ne, onun liberal demokratik niteliği ile bağdaşmayacak resmî bir ideoloji verilmesi demektir.”⁶⁰

Bu itiraz Mustafa Erdoğan ve Necmi Yüzbaşıoğlu tarafından da paylaşılır.⁶¹ “Anayasallık Bloku” üzerine bir monografi yazan Yüzbaşıoğlu, Anayasa ile bir resmî ideoloji benimsenmesinin bizzat Atatürk’ün ilkelelerinden inkılapçılığa ters düşeceği kanaatinde-dir.⁶² Yazara göre:

“Gerektiğinde, amacına ulaşmış ve artık çağın gerisinde kalmış inkılaplar koruma görmeyecektir, görmemelidir. Ancak, bu genel ve mutlak bir korumasızlık ya da terk edilme anlamına gelmeyip bunlardan çağımız için halen geçerli olanların tespitine ve ‘Anayasal değerlerde ilkeler’ olarak korunmasına AYM karar verecektir. (...) Öte yandan, 1982 Anayasası, Başlangıç’ın 8. paragrafında, Anayasanın bütün hükümlerinin, Başlangıçtaki hükümler yönünden ‘anlaşılacak, sözüne ve ruhuna bu yönde saygı ve mutlak sadakatle yorumlayıp uygulanmak üzere konulduğu âmir hükmü ile Anayasa kuralları içinde Başlangıç hükümlerine bir öncelik atfetmiştir.”⁶³

Yazar bundan hareketle Atatürk ilke ve inkılapları – Başlangıç’taki ilkeler – Cumhuriyetin niteliklerine ilişkin ilkeler – klasik haklara ilişkin anayasa kuralları – sosyal ve ekonomik haklara ilişkin anayasa kuralları – anayasanın maddî anlamındaki diğer kurallar – şekli anlamda anayasa kuralları biçiminde mutlak ve niteliksel olmasa da nispi ve niceliksel bir kademelenmenin olduğunu ileri sürmekte ve Atatürk ilke ve inkılaplarını, “anayasa-üstü normlar” kategorisi içinde saymaktadır. Fakat yazara göre

⁶⁰ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, (Ankara : Yetkin Yay., 2021), s. 400.

⁶¹ Mustafa Erdoğan, *Demokrasi, Laiklik ve Resmî İdeoloji*, (Liberte Yayınları, Ankara, 2000), s. 10; Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, (İstanbul: Beta Yay., 2014), s. 512-513. Konuyla ilgili en kapsamlı değerlendirme yapan yazarların önde geleni Yüzbaşıoğlu’dur. Bkz. Necmi Yüzbaşıoğlu, *Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1993), s. 98 vd. Resmî ideolojiden arınma konusundaki vurgu Erdoğan Teziç, Sait Güran, Yıldızhan Yayla, Köksal Bayraktar, Devrim Ulucan, Bülent Tanör, Fazıl Sağlam, Süheyl Batum ve Necmi Yüzbaşıoğlu’nun 1992’de TUSİAD’a sunduğu raporda da yer almaktadır. Bkz. Teziç, s. 223-224.

⁶² Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 511.

⁶³ A.g.e.

bu kategori, üsttekinin alttakini ilga etmesini değil, alttakinin üsttekinine uygun yorumlanmasını gerekli kılmaktadır⁶⁴

Şeref İba ve Abbas Kılıç da Erdoğan Teziç'e atıfla, Atatürk ilke ve inkılaplarını ölçü norm saymakta ve Atatürk inkılaplarını inkılap kanunlarından daha geniş görmektedir.⁶⁵

İkinci görüşteki yazarlar ise bu kanunları Anayasa düzeyinde veya onun üstünde saymaz. Fakat bu yazarlardan hiçbiri açıkça "İnkılâp kanunları, Anayasa'nın altındadır" görüşünü de ileri sürmemektedir. Örneğin "anayasallık bloğu" kavramını reddeden ve anayasanın ruhu kavramından türetilecek şeyleri pozitif temelden yoksun gören Kemal Gözler, norm denetiminin tek ölçüsünün Anayasa olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁶ Anayasa'nın Başlangıç kısmında yer alan "Atatürk ilkeleri ve inkılâpları" kavramına dönük ise yazar, Anayasa'da ayrıca kabul edilmiş olan ilkeler (Cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik) ile ayrıca kabul edilmemiş ilkeler (devletçilik, halkçılık, inkılapçılık) arasında bir ayrıma gitmektedir. Gözler, ilk grubun ölçü norm olabileceğini kabul etmekle birlikte ikinci grubun ölçü norm olmasına şüpheyle yaklaşmaktadır.⁶⁷ Fakat ilginçtir ki yazar "Atatürk ilkeleri" üzerine analiz yapmasına rağmen, "Atatürk inkılapları" hakkında bir değerlendirme yapmamıştır.⁶⁸

Mümtaz Soysal ise konuyu "yorum yetkisinin sınırlanması" yönünden ele almakta ve bunu yaparken inkılapların birer Anayasa maddesi güvencesine kavuşturulmadığını hatırlatmaktadır. Yazara göre:

"Bu yasalar, çoğunlukla sanıldığı gibi, Anayasanın bir maddesi haline getirilmiş ve böylece değiştirilme bakımından özel koşulları gerektirecek bir sağlamlığa kavuşturulmuş değildir. (...) Ortada, anayasa hukuku

⁶⁴ A.g.e., s. 512-513.

⁶⁵ Şeref İba ve Abbas Kılıç, *Anayasa Yargısı Dersleri*, (Ankara: Turhan Yay., 2019), s. 200.

⁶⁶ Kemal Gözler, s. 1111-1117.

⁶⁷ A.g.e., s. 1113.

⁶⁸ Fakat Gözler (Teziç ve diğerlerinin aksine) Atatürk İnkılaplarını, İnkılap Kanunları ile sınırlı sayma eğiliminde görünmektedir. Bkz. A.g.e., s. 270. Hirsch'e göre "Başlangıç'ta atıf yapılan Atatürk devrimleri, tabii ki öncelikle Anayasa'da sayılan inkılap kanunlarını ifade eder." Ernst E. Hirsch, *Die Verfassung der Türkischen Republik*, (Frankfurt a.M. ve Berlin: Alfred Metzner Verlag, 1966), s. 81.

açısından, ilginç bir durum var: başka bütün yasaları Anayasaya aykırılık noktasından yorumlayıp iptal etmekte tam anlamıyla serbest olan Anayasa Mahkemesi, ‘devrim kanunları’ denen yasalar konusunda böyle bir yetkiye sahip değil. Anayasa hukukundaki deyimle, ‘yorum yetkisinin sınırlanması’ söz konusudur.”⁶⁹

Diğer pek çok yazar, gerek anayasa yargısının ölçü normu bağlamında gerekse hiyerarşi bağlamında özel bir açıklama getirmemektedir.⁷⁰

2. Değiştirilebilirliği

Devrim kanunlarıyla ilgili ikinci tartışma, bu kanunların değiştirilmesinin mümkün olup olmadığıyla ilgilidir. İnkılap kanunlarına anayasal veya anayasa üstü değer atfeden yazarların bu kanunların değiştirilmesi konusunda kalem oynatmakta çekimser kaldığı görülmektedir. Konuya böyle bakmayanlar ise değiştirme olanağına dikkat çekmektedir. Örneğin Şeref Gözübüyük’e göre “Anayasa ile getirilen düzenleme, devrim yasalarının değiştirilemeyeceği anlamına gelmez. Bunlar da, diğer yasalar gibi değiştirilebilir.”⁷¹ Yavuz Sabuncu da aynı yönde görüş bildirmiştir.⁷²

1961 Anayasası döneminde AYM üyeliği ve raportörlüğü yapan A. Şeref Hocaoğlu ve İsmet Ocakçioğlu da benzer argümanları ileri sürmüştür:

⁶⁹ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, (İstanbul: Gerçek Yay., 1997), s. 177.

⁷⁰ Örneğin bkz. Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku: Genel Esaslar*, (5. Baskı, Ankara: Seçkin Yay., 2022). Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, (10. Baskı, Konya: Mimoza Yay., 2015), s. 332-333; Ayhan Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, (Ankara: Yetkin Yay.), (2022); Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri*, (Ankara: Seçkin Yay.); Osman Korkut Kandıoğlu ve Ahmet Mert Duygun, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, (İstanbul: On İki Levha Yay., 2020). Norm denetimini denetlenen/referans normlar ikilemiyle ele alan Kaboğlu, bu ikilemde inkılap kanunlarına yer vermemektedir. Bkz. İbrahim Ö. Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, (İstanbul: Legal Yay., 2020), s. 336-348; Kaboğlu, *Anayasa Yargısı*, (Ankara: İmge Yay., 2007), s. 124-132. Yazar, “denetlenemez işlemlerin kaldırılması” önerisi yaparken inkılap kanunlarıyla ilgili bir istisnaya da yer vermez. Bkz. a.g.e., s. 124.

⁷¹ Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, (Ankara: S Yay., 1986), s. 149.

⁷² Yavuz Sabuncu, *Anayasaya Giriş*, (Ankara: İmaj Yayınevi, 13. Baskı, 2007), s. 100.

“Anayasa’da söz konusu kanunların değiştirilemeyeceği hakkında da bir hüküm yoktur, bu kanunlarda değişiklikler yapılabilir.”⁷³

Fakat yazarlar, bu belirlemelerine inkılap kanunlarına dair koruma getiren hükmün amacıyla çelişen bir değişikliğin “iptale mahkûm olduğunu” da eklerler.⁷⁴

Ergun Özbudun da görüşünü, benzer şerhi düşerek aktarmaktadır:

“(...) Anayasa, inkılâp kanunlarının yasama organınca değiştirilmesini yasaklamamıştır ama, bunları değiştiren bir kanunun, Anayasanın lâiklik ilkesine aykırı bulunarak Anayasa Mahkemesince iptal edilmesi ihtimali, şüphesiz çok büyüktür.”⁷⁵

Bu noktada daha ileri giden Christian Rumpf, inkılap yasalarının sadece değiştirilmesinin değil kaldırılmasının da mümkün olduğunu savunmaktadır.⁷⁶ Oysa Faruk Erem, her ne kadar devrim kanunlarının kanun olsalar da, Anayasa’nın bunlar için “sürekli yürürlükte kalma müessesesini” getirdiğini ileri sürmekte ve yürürlükten kaldıramayacaklarını savunmaktadır.⁷⁷

E. Ara Değerlendirme

Öğretide ileri sürülen bu tartışmaları ayrı ayrı değerlendirmek gerekir.

1. Hiyerarşide Neredeler?

Devrim kanunlarının normlar hiyerarşisindeki yeri sorusuna yanıt ararken, normlar hiyerarşisinin teorisyeni Hans Kelsen’e başvurmak gerekir. Kelsen’e göre bir normun üstte sayılmasının iki koşulu vardır. (i)

⁷³ A. Şeref Hocaoğlu ve İsmet Ocakçıoğlu, *Anayasa ve Anayasa Mahkemesi*, (1971), s. 152.

⁷⁴ A.g.e.

⁷⁵ Özbudun, s. 82.

⁷⁶ Rumpf, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, s. 55.

⁷⁷ Faruk Erem, *Ön Mesele (Mesele-i Müstehire) Olarak Anayasaya Aykırılık İddiası*, (Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1962), s. 18.

Bir normun nasıl ihdas edileceğini düzenleyen norm üsttedir. (ii) Bir normun içeriğini belirleyen veya düzenleyen norm üsttedir.⁷⁸

İlk ölçüt yönünden; devrim kanunları birer “kanun”dur. Onları bir kanun saymamak için elimizde bir veri yoktur. Anayasa, kanunların nasıl konulup değiştirileceğini düzenlemektedir. Dolayısıyla bu bakımdan inkılap kanunları, Anayasa’nın altındadır.

İkinci ölçüt yönünden mesele daha karışıktır. Başlangıç’ta, Anayasa’nın “Atatürk’ün (...) inkılap[ları] doğrultusunda (...) anlaşılacak, sözüne ve ruhuna bu yönde saygı ve mutlak sadakatle yorumlanıp uygulanmak üzere (...) tevdi” olduğu söylenmektedir. Bunu normatif dile (yani olması gereken [sollen] formülüne) çevirecek olursak en az iki norm ortaya çıkmaktadır: “Anayasa hükümleri, Atatürk’ün inkılapları doğrultusunda anlaşılmalıdır” veya “Anayasa hükümleri yorumlanıp uygulanırken, Atatürk’ün inkılaplarına saygı ve mutlak sadakat gösterilmelidir.” Saygı göstermenin ihlal etmemeyi, sadakat göstermenin ise uyma veya bağlılık zorunluluğunu getirdiği açıktır. Hâl böyleyken Anayasa, Atatürk inkılaplarının Anayasa’ya bir “doğrultu” verdiğini veya Anayasa hükümlerinin hem yorumunda hem de uygulanmasında Atatürk’ün inkılaplarına bağlı kalınmasını gerekli saydığını düşünmemek için bir neden yoktur.

Kuşkusuz söz konusu norm, bir yorum kuralıdır. Anayasa’da başka yorum kuralları da vardır. Örneğin “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz.” (md. 10/2) veya “Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz.” (md. 14/2) diyen hükümleri birer tefsiri normdur. Fakat Atatürk inkılaplarıyla ilgili tefsiri norm, bunlardan farklıdır. İlk kural, Anayasa altı kuralların yorumuyla ilgilidir. Oysa Başlangıç’taki norm anayasa kurallarının yorumuyla

⁷⁸ Hans Kelsen, *Pure Theory of Law*, çev. Max Knight, (New Jersey: Lawbook Exchange, 2003), s. 193. vd. Ayrıca Türkçede bkz. Yahya Berkol Gülgeç, *Normlar Hiyerarşisi*, (İstanbul: On İki Levha Yay., 2022).

ilgilidir. İkinci kural, Anayasa'daki kuralın yorumuyla ilgili olsa da Anayasa'nın dışında bir olgu veya norma gönderme yapmamaktadır. Oysa Başlangıç'taki norm sadece Anayasa'da olup olmadığı net biçimde açıklığa kavuşturulmamış olan "Atatürk'ün inkılapları"na gönderme yapmaktadır. Başka bir deyişle, Başlangıç'taki norm, Anayasa'nın kurallarının yorumu için Anayasa'nın (bir bakıma) dışında bir şeye gönderme yapmaktadır. Üstelik bunu yaparken takdiri bir dil de kullanmamaktadır.

Sonuç itibarıyla Anayasa, kendi hükümlerine anlam vermek için, Atatürk inkılaplarını dikkate almayı zorunlu saymaktadır. Bu zorunluluk da Atatürk inkılaplarının, Anayasa'daki hükümlerin anlamının belirlenmesinde işlevsel olduğunu, dolayısıyla Kelsenci anlamda üstün olduğunu göstermektedir. Atatürk inkılaplarıyla ilgili kanunların anayasallık denetimine tabi olmaması da bunu pekiştirir.⁷⁹

Burada ikinci bir soru ortaya çıkar: Acaba "Atatürk'ün inkılapları", Anayasa'nın 174'üncü maddesinde sayılan kanunlarla mı sınırlıdır? Kuşkusuz hayır. Başlangıç'ta yer alan "Atatürk'ün inkılapları", Anayasa'nın 174'üncü maddesinde yazılan ve yazılmayan çeşitli kanunlar ile bu kanunların uygulamalarına kadar uzanan oldukça geniş bir alanı yansıtır. Hâliyle bu yorumu kabul etmiş olmamız durumunda üstünlük, sınırları net olmayan, hayli kapsamlı bir normlar ve uygulamalar demetine tanınmış olacaktır. Bunun bir keyfiliğe yol açabileceği aşikârdır. Hukuk devleti ilkesinin belirliliği gerektirdiği⁸⁰ yerde böylesi bir belirsizliğe kapı aralamak tutarsızdır. Anayasa'nın bütünlüğü ilkesi, Anayasa hükümlerinin mümkün olduğunca absürt olmayan şekilde ve kendi içinde tutarlı bir bütün olarak yorumlanmasını zorunlu kılar. Dolayısıyla çoklu yoruma açık durumlarda sistemde çelişki yaratmayacak en tutarlı sonucu yeğlemek bir zorunluluktur.

Ortada bir tutarsızlık olduğu aşikârdır. Bu tutarsızlık Anayasa'nın kendi metninden ileri gelmektedir. Fakat tutarsızlıktan kaçınma gerek-

⁷⁹ Kelsen, bir normun denetlenip denetlenmemesini geçerlilik ve normlar hiyerarşisi açısından belirleyici görmez. Fakat bu, söz konusu mekanizmada anılan türden sapmayı normların ilişkisinde dikkate alma olanağını dışlamaz.

⁸⁰ AYM, E.2015/41, K.2017/98, 04/05/2017, § 40.

liliği, Anayasa'nın lafzını yok saymaya yol açmamalıdır. Dolayısıyla bir yanda ucu açık ve belirsiz bir alana mutlak üstünlük tanımak ile diğer yanda Anayasa'nın sözünü yok saymak biçimindeki iki aşırı uç arasında bir çıkarım aramak, Anayasa'nın varlık amacına ve bütünselliğine daha uygun görünmektedir.

Bizce makul çıkarım, Atatürk inkılaplarının içinde Anayasa'nın özellikle zikrettiği, yani bu inkılapların normatif tezahürü olduğu açıkça belirlenmiş olan inkılap kanunları ile bunların dışında kalan inkılaplar (kanun veya uygulamalar) arasında bir ayrıma gitmektir. İlk kategori normatif sayılıp normlar hiyerarşisinin içinde ele alınmalı, ikincileri ise “kurucu iktidarın belli bir anayasayı yaparken sahip olduğu motivasyonun olgusal belirleyicileri” sayılmalıdır.⁸¹ Böyle bir çıkarım, Anayasa'nın üstünde (*supra-constitutional*) bir değerler kümesi yaratmaktansa, Anayasa'nın kendi içinden bir pozitif dayanağa ulaşmamızı sağlar. Söz konusu pozitif dayanağın kendisi (inkılap kanunları) laiklik ilkesiyle ilişkilendirildiği için de laiklik⁸² ilkesinin inkılap kanunları ışığında anlamlandırılmasının zorunlu olduğu sonucuna ulaşırız.⁸³ Yani Anayasa, uygulamacılara “laiklik ilkesinin içini, *inter alia*, inkılap kanunlarıyla veya inkılap kanunlarıyla çatışmadan doldurmak zorundasın” demektedir. Bunu dediğimiz yerde ise inkılap kanunlarının (en az) anayasal düzeyde olduğunu kabul etmek zorundayız.

2. Değiştirilebilirler mi?

İnkılap kanunlarının kendine özgü niteliği, hatta anayasal değerde sayılmaları, acaba onları olağan kanunlara göre zor değiştirilebilir hâle getirmekte midir? Anayasa'da ve diğer mevzuatta bu sonuca ulaşmamı-

⁸¹ Tırnak içindeki ifadeyi, konuyla ilgili fikrine başvurduğum Dr. Yahya Berkol Gülgeç'le olan tartışmamızdan almış bulunuyorum.

⁸² Buradaki laiklik kavramı geniş anlamda sekülerleşmeyi/çağdaşlaşmayı da ifade eder. Anayasa'nın 174'üncü maddesindeki “çağdaş uygarlık” ifadesindeki çağdaş sözcüğü İngilizcede “*secular*” olmaktadır. Bu konuda bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, çev. Ahmet Kuyaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2022).

⁸³ Atatürk inkılapları ve bu inkılap kanunları aslında sadece laiklikle ilgili değildir. Burada da tam bir tutarlılık yoktur. Yüzbaşıoğlu, *Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku*, s. 96.

zı gerektirecek bir dayanak yoktur. İnkılap kanunları da diğer kanunlar gibidir. Anayasal düzeyde olmalarına rağmen diğer kanunlar gibi değiştirilebilirler. Bu durum Türkiye’de anayasal düzeyde olan ve fakat kolaylıkla değiştirilebilen bir norm kümesinin olduğunu gösterir. Bu, anayasal düzeyde olmayan fakat zor değiştirilen (beşte üç çoğunlukla) af kanunlarının (md. 87/1) tam tersidir. Bu türden hükümlerin olması Hindistan veya Kolombiya’da olduğu gibi, Anayasa’ya, konuya göre değişken olan “esnek bir katılık” (flexible-rigidity) getirilmesi yönünden dikkate değer sayılmalıdır.

Burada şu soruyu da sormak gerekir: Acaba bu anayasadaki inkılap kanunlarında yapılacak değişikliklerin usuli yönden diğer kanunlardan farklı olmaması, onları yasama yetkisinin genelliği ilkesi uyarınca her türlü tasarrufa açık hâle getirmekte midir? Yani yasama organının basit bir usulle değiştirebileceği bu kanunlarla ilgili hiçbir sınır yok mudur? Eğer böyleyse Anayasa’nın bu kanunları taşıdığı özgün konumun anlamı kalır mı?

Bu sorulara yanıtı, yasama yetkisinin genelliği ilkesi ışığında vermek gerekir. Yasama yetkisinin genelliği, yasama organının dilediği konuda değişiklik yapabilmesi yetkisini, Anayasa’ya aykırı olmamak şartıyla sağlar.⁸⁴ Bu ise Anayasa’daki inkılap kanunlarına özgü bazı sınırlamaları beraberinde getirir.

Birincisi, bu kanunlar tamamen yürürlükten kaldırılamaz. Anayasa’nın, kendisine doğrultu verdiği söylediği ve hükümlerinin anlamlandırılmasında referans kıldığı kanunları ortadan kaldırmak, Anayasa’nın Başlangıç kısmına aykırıdır. Bu kanunların tamamen kaldırılması, Başlangıç’taki doğrultu ve anlam verme aracını açığa düşürür. Öte yandan, Anayasa’nın 174’üncü maddesi, bu kanunların “Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyeti’nin laiklik niteliğini koruma amacını” güttüğünü söylemekte, bu kanunların varlığına kategorik bir anlam yüklemektedir. Bu kanunların tamamen kaldırılması laikliğin ve Başlangıç’ta yer alan “çağdaş medeniyet düzeyine

⁸⁴ AYM, E.2019/32, K.2021/54, 14/07/2021, § 28.

ulaşma” ereğinin yasal korumasını zedeleyecektir.⁸⁵ Bu bakımdan söz konusu kanunların kaldırılma yasağına tabi, başka bir deyişle “ebedi kanun” olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁶

Öğretide bu kanunların yürürlükten kaldırılması hâlinde bunun iptalinin bir sonuç doğurmayacağı ileri sürülmektedir.⁸⁷ Bu durum, önceki belirlemeleri açığa düşürmez. Çünkü pekâlâ Anayasa’nın da bir askeri veya sivil darbe yoluyla tamamen yürürlükten kaldırılması her an için olasıdır. Bu olasılık, olması gereken hukuk yani normatif belirlemeler açısından talidir. Anayasa’nın yürürlükten kaldırılması hâlinde bir iptal kararının onu yeniden canlandıramayacak olması, Anayasa’nın geçerliliğinden ayrı bir meseledir. Öte yandan, eğer meselenin bu boyutuna bakılacak olursa böyle bir girişimin söz konusu milletvekillerinin üyesi olduğu siyasi parti hakkında kapatma davası açılmasından, ilgili milletvekillerine siyaset yasağı getirilmesine, hatta fiilin ağırlığına göre TCK’deki (md. 309) “Anayasayı İhlal” suçu yönünden yargılama yapılmasından, vatandaşlıktan çıkarılmaya kadar uzanan bazı yaptırımları olduğu akılda tutulmalıdır.

İkincisi, bu kanunlarda değişiklik yapılabilir olmasının sınırı, yine Anayasa’nın maddi içeriğiyle çizilir. Laiklik ilkesini koruma amacı güden bu kanunlarda, laiklik ilkesini pekiştirme amaçlı değişiklikler yapmak mümkündür. Teorik yönden buna bir engel yoktur. Fakat laiklik ilkesini aşındıran ve çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma yolunda Cumhuriyet’i geriye düşüren değişikliklere Anayasa cevaz vermez. Bu türden bir deği-

⁸⁵ Anayasa’nın çıkarılmasını emrettiği bir kanunun çıkarılmaması durumunda ortaya çıkacak olan “ihmal yoluyla anayasaya aykırılık”, burada geçerli olmaz. Anayasa koyucunun çıkarıldığını bildiği ve anayasal düzeyde açıkça zikrettiği bir kanunun hukuk düzeninden tamamen çıkarılması artık açıkça icrai bir davranıştır. İhmal yoluyla anayasaya aykırılık konusunda bkz. Tolga Şirin, “Yasama İhmali Yoluyla Anayasaya Aykırılık: Kemal Gözler’in Yazısı Vesilesiyle Bir Değerlendirme”, in Ömer E. Egeliği (der.), “Norm ve Olgu: Gözler, Altıparmak ve Şirin’in ‘HAGB Kararı’ Tartışmaları”, (Ankara: Yetkin Yay., 2023), s. 41-63.

⁸⁶ Tabii ki bu ebedilik, mutlak değil, Anayasa’nın yürürlükte kalması koşuluna tabi olduğu için nispidir.

⁸⁷ Kemal Gözler, Türk Anayasa Hukuku, (Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım., Dördüncü Baskı, Haziran 2021), s.204.

şiklik, "anayasaya aykırı anayasa değişikliği" sayılamayacaksa da "anayasal düzeyde bir normun Anayasa'ya aykırı değişikliği" olacaktır.

Toparlayacak olursak; Anayasa'daki inkılap kanunları, Türk normlar hiyerarşisinde kendine özgü bir yerde durur. Bu yer (en az) anayasal düzeydedir. Maddi anlamda anayasa hükmü sayılabilecek olsalar dahi şekli anlamda anayasa hükümlerine nazaran daha kolay değiştirilirler. Fakat değiştirilmelerindeki kolaylık, tamamen yürürlükten kaldırılmaları veya laiklik ilkesini korumaktan alıkoyacak değişiklikler yapılması olanağını sağlamaz.

Sonuç itibarıyla Anayasa'daki inkılap kanunları, ebedi ve geriye götürülemez nitelikteki anayasal düzeyde kanunlardır. Bu nedenle, norm denetiminde doğrudan referans alınmasalar dahi laiklik ilkesine uygunluk denetimlerinde dikkate alınmalarını zorunludur. Zira Anayasa, laiklik ilkesini, bu kanunlar ışığında anlamlandırmayı zorunlu saymaktadır. Başka bir deyişle örneğin bir eğitim kanununun laiklikle uyumu, tevhidi tedrisat kanununu dikkate almadan veya yine örneğin bir aile hukuku hükmünün laiklikle uyumu, resmî nikah devrimi kurallarını dikkate almadan değerlendirilemez.

II. ÖZEL OLARAK

Devrim kanunlarına dair genel belirlemelerden sonra şimdi bu kanunları tek tek ele alabiliriz. Bu kanunlar, "Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik niteliğini koruma" amacını güttüğü ve makalemiz de laikliğin durumunu bu kanunlar aracılığıyla sınımayı hedeflediği için bu mevzuatın güncel durumuna ve getirdikleri devrimlere laiklik merceğiyle odaklanmak işlevsel görünmektedir.

A. Eğitim Devrimi

Laiklik, diğer her şeyden önce eğitimle ilgili bir ilkedir. Zira bir toplumu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma veya çıkarmama sorunu, eğitimle yakından ilgilidir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu

konuda atılan önemli adım, 3 Mart 1924'te Tevhidi Tedrisat (Öğretim Birliği) Kanunu'nun çıkarılması olmuştur. Bu kanun, ülkedeki tüm eğitim kurumlarının Maarif Vekaletine (Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı) bağlanmasını öngörmüştür. Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki geleneksel okullar ile modern okullar arasında oluşan mektep-medrese ikiliğini ortadan kaldıran bu kanunun özü, eğitimde dinsel eğitim ve dinsel olmayan eğitim biçiminde bir ikiliği ortadan kaldırmaktır. Dinsel hizmetlerin görülmesi için personel (örneğin imam vb.) yetiştirilmesi konusunda ise devletin kontrolünde İlahiyat Fakültesi ve buna koşut ve hizmete özgü mektepler kurulması öngörülmüştür.

Tevhidi Tedrisat Kanunu, eğitimin laikleşmesinde öncü bir kanundur. Temel mantığı, öğrencilerin dinsel dayatmalardan azade olması ve laik bir eğitim görmesidir. Dolayısıyla bu kanunun mantığının ayakta kalıp kalmadığını sınamak laik eğitim inkılabının durumunu sınamaktan geçer.

1. Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun Dışlanması

Tevhidi Tedrisat Kanunu Anayasa Mahkemesi kararlarında çok yer edinmez. Fakat az sayıda kararda dahi Mahkemenin bu kanunu bağımsız veya destekleyici ölçü norm olarak kullanmadığını görüyoruz.

İlginçtir bu iddianın ilk kez tartışıldığı dava 1997 yılında 8 yıllık kesintisiz eğitime geçildiğinde Refah Partisi'nin açtığı iptal davasıdır. Refah Partisi TBMM Grubu adına dava açan Necmettin Erbakan'a göre söz konusu kanunun, din eğitim ve öğretimini devlete görev olarak verdiğini, kişilerin din eğitim ve öğretimi haklarından devletin sorumlu tutulduğunu, bu öğretimin yapılması için ayrı okullar açılmasının ve din öğretiminin küçük yaşta başlatılmasının zorunlu olduğunu ileri sürmüştür. Anayasa Mahkemesinin yanıtı şu şekildedir:

“Maddede sayılan Devrim Yasalarının Anayasa'nın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilmesi ve yorumlanabilmesinin öngörülmesi, bu yasalara, diğerlerinden farklı anayasal bir güvence sağlamaktadır. Ancak bu durumun onlara, Anayasa gücü ve değeri kazandırdığı kabul edilerek,

Anayasa'ya uygunluk denetimine esas alınmaları olanaklı değildir. Kaldı ki, dava dilekçesinde ileri sürüldüğü gibi Tevhidi Tedrisat Yasası'nın 4. maddesi ile devlete din eğitimi ve öğretimi görev olarak verilmemiş, yalnız halkın dini gereksinmelerinin karşılanabilmesi için bu alanda hizmet verecek kamu görevlilerinin yetiştirilmesine yönelik mesleki eğitim verecek okulların açılması öngörülmüştür. Uygulamada imam hatip liseleri ve ilâhiyat fakülteleriyle bu eğitim gerçekleştirilmektedir.”⁸⁸

Görüldüğü gibi Mahkeme, konuyu devrim kanunu ışığında değerlendirme eğiliminde değildir. Fakat bu konuya yeri gelmişken (*obiter dictum*) girmiştir. Fakat yeri gelmedikçe bunu yapmayacağını da göstermiştir.

Örneğin 2005 yılında, belediyeye okul öncesi eğitim kurumu açma görevi verilmesinin Anayasa'nın 174'üncü maddesine aykırı olduğu ileri sürülmüşse de Mahkeme bu savı dikkate almamıştır.⁸⁹

Keza; 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda (md. 263) yapılan bir değişiklikle “Kanuna aykırı olarak eğitim kurumu açan veya işleten kişi” hakkında yargılama yapılmasını Adalet Bakanı'nın talebine bağlı hâle getirilmiştir. İptal davası açan milletvekilleri, bu hükmün, diğer pek çok şeyin yanı sıra, “izinsiz Kuran kursları ile beceri kursu, okul, yurt gibi kurumları paravan yapan terörist, irticacı ve bölücü yuvalarını” da serbest bırakmasına yol açabileceğini ve devrim kanunlarından biri olan Tevhidi Tedrisat Kanunu'nu zedeleyeceğini ileri sürmüştür.⁹⁰ Anayasa Mahkemesi ise tek başına izin şartının böyle bir sonuca neden olmayacağı düşüncesiyle bu savı reddetmiş, konuyu devrim kanununa uygunluk yönünden ayrıca ele almamıştır.⁹¹

Keza; 2005 yılında, ilköğretimin 5'inci sınıfını bitirenler için tatlillerde yaz Kur'an kursları açılıp yurt ve pansiyonların da buna göre düzenlenmesiyle ilgili mevzuat değişikliğinde, bunun Tevhidi Tedrisat

⁸⁸ AYM, E.1997/62, K.1998/52, 16/09/1998.

⁸⁹ AYM, E.2005/95, K.2007/5, 24/01/2007.

⁹⁰ Aslında bu vakada laiklikle uyumlu hareket etmeyen bir bakanın bu türden davaları açmaktan imtina edebileceği olasılığına özellikle dikkat çekmek gerekirdi.

⁹¹ AYM, E.2005/79, K.2009/38, 05/03/2009.

Kanunu'na aykırılığı savıyla yeniden karşılaştığında, konuyu yine bu noktadan incelememiştir. Mahkeme'nin çoğunluğu; bu kursların, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca açılması, Millî Eğitim Bakanlığı'nın gözetim ve denetiminde yürütülmesi ve zorunlu tutulmaması gibi ögelere gönderme yaparak “yaz Kur'an kurslarının, sekiz yıllık zorunlu ve kesintisiz laik eğitim ve öğretim faaliyetini engellemesinin söz konusu olmadığı” gerekçesiyle iptal talebini reddetmiştir.⁹²

Bu kararda çoğunluğun görüşüne katılmayan Zehra Ayla Perктаş ise Tevhidi Tedrisat Kanunu'nu dikkate alan bir karşı oy yazmıştır. Yargıç Perктаş'a göre “henüz çağdaş bilim ve eğitimin gereği olan laik eğitimini kesintisiz olarak bitirmek suretiyle, beden, zihin, duygu bakımından gelişimini tamamlamamış ilkokul 5'inci sınıf öğrencileri için yaz aylarında kur'an kursu açılması” Anayasa'ya aykırıdır. Bu aykırılık, sadece laiklik (md. 2), din ve vicdan özgürlüğü (md. 24) veya eğitim özgürlüğü (md. 42) yönünden değil, aynı zamanda inkılap kanunlarının korunması (md. 174) yönünden de söz konusudur. Perктаş bu belirlemeye varırken Tevhidi Tedrisat Kanunu'nu da şu şekilde çözümlenmiştir:

“Tevhidi Tedrisat Yasası'nın 4. maddesi ile devlete din eğitimi ve öğretimi görev olarak verilmemiş, yalnız halkın dini gereksinmelerinin karşılanabilmesi için bu alanda hizmet verecek kamu görevlilerinin yetiştirilmesine yönelik mesleki eğitim verecek okulların açılması öngörülmüştür. Uygulamada ilköğretimin bitirilmesinden sonra gidilen imam hatip liseleri ve daha sonra ilahiyat fakülteleri ile bu eğitim gerçekleştirilmektedir.”⁹³

Bu karşı oy, laiklik ilkesinin içinin, *inter alia*, Tevhidi Tedrisat Kanunu ile doldurulmasına bir örnektir. Fakat bu yaklaşım, çoğunluğu bu kararda ve sonraki kararlarda ikna etmemiştir. Nitekim 2012 yılında verdiği bir kararında laiklik anlayışını değiştirdiğini söyleyen Anayasa Mahkemesi, bu bağlamda önceki yaklaşımını, kanuna dönük yorumunu tersyüz ederek aynı istikamette sürdürmüştür. İlköğretimde verilen diğer hiçbir seçmeli ders için kanunla düzenleme yapılmazken “Kur'an-ı Kerim” ve “Hz. Peygamberimizin Hayatı” isimli derslerinin, ortaokul ve lise-lerde isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulmasını öngören kanunla ilgili

⁹² AYM, E.2005/16, K.2009/139, 08/10/2009.

⁹³ A.g.e., Zehra Ayla Perктаş'ın karşı oyu.

kararda Anayasa Mahkemesi, Yargıç Perktaş ile 8 yıllık kesintisiz eğitim konusundaki kararının aksine ve Necmettin Erbakan'ın savlarına bir ölçüte koşut biçimde bu kanundan dinsel eğitim yükümlülüğü türetmiştir:

“[Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun] 4. maddesine göre, ‘Maarif Vekaleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirilmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de aynı mektepler küşat edecektir.’ Buradaki ‘imamet’ ve ‘hitabet’ gibi kavramların İslam dinine ait kavramlar olduğu, dolayısıyla Milli Eğitim Bakanlığına tevdi edilen görevin, bu dinin mensuplarının dini hizmetlerini yerine getirecek kişileri yetiştirecek eğitim kurumlarının açılması görevi olduğu açıktır.”⁹⁴

Mahkeme, az önce değindiğimiz Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki kuran kurslarında gerekli bilgilerin verilmesi karşısında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda ayrıca bir de “Kur'an-ı Kerim” ve “Siyer” derslerinin verilmesinin eğitimin birliğini sarstığı savını da, devletin gözetim ve denetimi savına gönderme yaparak bir bakıma “kestirip atmıştır.”

Oysa çoğunluk kararına karşı oy yazan Yargıç Fulya Kantarcıoğlu, (gayet yerinde bir tutumla) Tevhidi Tedrisat Kanunu'nu, devlete din eğitimi görevi türetmekten ziyade bu kanunun temel mantığına uygun olarak risklere dikkat çekmek için referans kılmıştır:

“Davaçılar tarafından bu kuralın da iptali istenilmişse de 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi ile yüksek din uzmanları yetiştirilmek üzere İlâhiyat Fakültesi, imamet ve hitabet gibi din hizmetlerinin yerine getirilmesini sağlayacak memurların yetişmesi için de ayrı okullar kurulması öngörülmüş, söz konusu yasaya, Anayasa'nın 174. maddesinde sayılan hükümlerinin Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamayacak ve yorumlanamayacak yasalar arasında yer verilmiştir. Bu durumda Tevhidi Tedrisat Kanunu ile çizilen sınır ve öngörülen amaç doğrultusunda imam-hatip okulları açılacaktır. Ancak bu okulların belirtilen çerçevenin dışına çıkılarak diğer ortaokullara alternatif oluşturacak öğretim kurumlarına dönüştürülmeleri halinde Anayasal korumadan yararlanamayacakları açıktır. Uygulamanın Tevhidi Tedrisat Kanunu kapsamında

⁹⁴ AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/09/2012.

yürütülmesi ise idarenin sorumluluğunda olup, Anayasal denetim alanı dışında kalan bir husustur.”⁹⁵

Görüldüğü gibi Yargıç Kantarcıoğlu, düzenlemede Tevhidi Tedrisat Kanunu’na aykırılık olmadığını söyleyerek bir bakıma hükmün laikliğe uygunluğunu bu devrim kanununu dikkate alarak değerlendirmiş ve iptal talebini reddetmiş ama bunun peşi sıra uygulamaya da yol göstermiştir. Söz konusu yaklaşım yöntemi makalede bir önceki başlıkta anlatmaya çalıştığımız mantığa uymaktadır. Fakat bu tutum azınlık kalmış, zaten ilerleyen yıllarda kaybolmuştur.

Bu konudaki ulaşabildiğimiz son karar, 2016 yılında Türkiye Maarif Vakfı’nı kuran kanunla ilgilidir. Davaya konu olan kurala göre Maarif Vakfı, “yurt dışında insanlığın ortak birikim ve değerlerini esas alarak örgün ve yaygın eğitim hizmetleri vermek ve geliştirmek amacıyla yurtlar açabileceği gibi okullar, eğitim kurumları ve yurtlar gibi tesisler” açabilecektir. İptal talebinde bulunan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) milletvekillerinin savı, söz konusu hükmün Millî Eğitim Bakanlığına bağlı bazı yetkileri, Tevhidi Tedrisat Kanunu’na aykırı biçimde ve ucu açık şekilde “Maarif Vakfı”na devrettiğidir.⁹⁶ Mahkeme, bu savları, vakfın yetkilerinin, amacıyla (“yurt dışında insanlığın ortak birikim ve değerlerini esas alarak örgün ve yaygın eğitim hizmetleri vermek ve geliştirmek”) sınırlı olduğunu söyleyerek reddetmiş, konuyu Tevhidi Tedrisat Kanunu yönünden veya bu kanunu dikkate alarak incelemeyi ise reddetmiştir.⁹⁷ Oysa konuya Tevhidi Tedrisat Kanunu ışığında laiklik ilkesi yönünden bakılacak olsa, Türkiye Cumhuriyeti’nin kaynaklarıyla yurt dışında açılacak okulların eğitim etkinliklerinin dinsel nitelik taşıma olasılığına dair bir hükmün olmaması özel bir değerlendirme konusu olurdu. Öte yandan, bu mevzuatın devletin eğitim verme ödevindeki “birliği” sarsma olasılığına karşı ilgili ve yeterli teminatların olup olmadığı mutlaka incelenirdi. Ayrıca, yurt dışında verilecek eğitimin laikliğin gereklerini sağlamaya dönük olarak yeterince ayrıntılı olup olmadığı da bir sorgulama başlığı olurdu.

⁹⁵ A.g.e., Fulya Kantarcıoğlu’nun karşı oyu.

⁹⁶ AYM, E.2016/159, K.2018/108, 06/12/2018, § 10

⁹⁷ AYM, E.2016/159, K.2018/108, 06/12/2018, § 15-21.

Fakat Anayasa Mahkemesi, biçimci bir tutumla, konunun Tevhidi Tedrisat Kanunu ile ilgisinin olmadığı söylemeyi yeğlemiştir.

Bu ihmal veya daha iyimser ifadeyle metodolojik tercih, laiklik ilkesinin korumasını aşındırmaktadır.

2. Din Eğitimi Sorunu

Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun Türkiye'de eğitimin laikleşmesinde öncü kanun olduğunu söylemiştik. Dolayısıyla bu kanunun devrimci amaçlarının durumu, eğitimin ne denli laik kılındığı sorusuna yanıt vermekten geçer. Bu nedenle Türkiye'de din eğitimi konusundaki güncel duruma odaklanmak gerekmektedir.

Bu konuda Tevhidi Tedrisat Kanunu'ndan günümüze gelgitli gelişmeler yaşanmıştır. Atatürk zamanındaki sürece baktığımızda din derslerinin ilkin isteğe bağlı bir ders hâline getirildiğini; 1930'da ortaokullarda, 1931'de öğretmen okullarında, 1933'te şehir ilkokullarında ve 1939'da köy ilkokullarında tamamen müfredattan çıkarıldığını görürüz.

1961 Anayasası'nda (md. 19/3) "*Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.*" hükmüne yer verilmiştir. Bu dönemdeki prensip itibarıyla uygulama, din dersinden muaf olmak isteyenlerin değil, bu dersi almak isteyenlerin okul yönetimine başvurması biçiminde olmuştur. Yine bu dönemde, Millî Nizam Partisi'nin kapatılma nedenlerinden biri de "din derslerinin mecburi olmasını istemesi" olduğunu kaydetmek gerekir.⁹⁸

1982 Anayasası ise bu konuda ikili bir ayrıma gitmiştir. Anayasa'ya (md. 24/4) göre dinsel alanda biri "din eğitimi" diğeri "din kültürü ve ahlak öğretimi" olmak üzere iki kategori vardır. Bu ayrım Anayasa Mahkemesi tarafından şöyle açıklanmıştır:

"Din ve ahlâk eğitim ve öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılmasının nedeni, maddenin gerekçesinde de belirtildiği gibi bu konudaki eğitim ve öğretim özgürlüğünün kötüye kullanılmasını en-

⁹⁸ AYM, E.1971/1, (Siyasi Parti Kapatma) K.1971/1, T. 20/05/1971.

gellemektir. Dinler hakkında yansız ve tanıtıcı bilgiler vermek ve ahlâki değerleri benimsetmek amacıyla din kültürü ve ahlâk öğretimi dersleri, ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasına alınmıştır. Din eğitimi yerine ‘din kültürü’ dersinden söz edilmesi de bu amacı açıkça ortaya koymaktadır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi, ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin iznine bağlı tutulmuştur.”⁹⁹

Şu hâlde isteğe bağlı din eğitimi, belli bir dinin anlatımını, hatta bir ölçüde aşılmasını ifade eder. Anayasa bu konuda zorlamayı yasaklar. Fakat söz konusu zorlamanın açıktan değil, dolaylı yapılması olasılığı dışlanmamalıdır. Bu bağlamda az önce değindiğimiz “Kur’an-ı Kerim” ve “Hz. Peygamberimizin Hayatı” isimli derslerinin, ortaokul ve liselerde isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulması büyük önem taşır. Söz konusu kanunun getirdiği normda, bir iyelik ekiyle (yani devletin bir dini varmışçasına) “Hz. Peygamberimizin Hayatı” ifadesinin kullanılması daha ilk bakışta laiklik ilkesine aykırılığın biçimsel tezahürü olarak dikkat çekmektedir.¹⁰⁰ Öte yandan, diğer tüm dersler yürütmenin düzenleyici işlemlerine tabi kılınmışken, bu iki dersin bizzat kanunla düzenlenmesi, söz konusu dersleri nispeten hükümetler üstü kılmakta ve dersler arasında bir eşitsizlik yaratmaktadır.¹⁰¹ Anayasa Mahkemesi, başkaca bir seçmeli dersin konmaması durumunda bu derslerin “zorunlu seçmeli” ders hâline gelmesine karşı kanunda hiçbir hükmün bulunmamasında sorun görmemiştir. Dahası, Türkiye’nin (özellikle taşranın) gerçekliğinde, böylesi bir dersin dışındaki dersleri seçmenin dinsel dışlamaya yol açabileceği ve/veya ayrımcılık literatüründeki ifadeyle bir tür “damgalama” ya (*stigmatization*) yol açabileceği gerçeği de fazlasıyla yok sayılmıştır. Genç yaştaki çocukların yazları kuran kursuna gitme seçeneği yönünden dahi benzeri kuşkular¹⁰² varken, bunun örgün eğitimin parçası kılındığı bağlamda çok daha hassas bir incelemeye girişilmesi gerekirdi.

⁹⁹ AYM, E. 1997/62, K. 1998/52, T. 16/09/1998.

¹⁰⁰ Bu sorun hakkında bkz. Serkan Gülfidan, “Seçmeli Din Dersleri Meselesi ve Anayasa Mahkemesi”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 3, S. 5, 2014, s. 91-106.

¹⁰¹ Aynı yönde bkz. AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/09/2012, Fulya Kantarcıoğlu’nun karşı oyu.

¹⁰² Örneğin Almanya’da çocukların kendi dinlerini seçme yaşı (14 yaş) belirlenmişken Tür-

Söz konusu içtihadta yer alan bir diğer sorun da Anayasa Mahkemesi'nin laiklik ilkesi bağlamında pozitif yükümlükler öğretisini sorunlu biçimde kullanarak, devletin dinsel eğitim vermesini bu yükümlülüğün içinde saymasıdır. İnsan hakları hukukunda doğrudan karşılığı olmayan bu belirlemenin tersten anlamı, devletin dinsel eğitim sunmaması hâlinde din ve vicdan özgürlüğünün ihlal edileceğidir. Gerçekte bir "takdir marjı" meselesi olan dinsel eğitim hizmetini, devlet için (pozitifi yükümlülük sayarak) âdeta zaman ve mekân ötesi, evrensel bir zorunluluk kılan bu yorum hayli sorunludur. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesinin, taraf laik devletleri dikkate alarak yapmaktan imtina ettiği bu çıkarımı, laik Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasa Mahkemesi'nin yapması kaygı vericidir. Üstelik bu çıkarımı, laiklik ilkesinin bir gereği olarak ifade etmek sorunu katmerleştirmekte, hatta bir bakıma laikliği ters yüz etmek anlamına gelmektedir.¹⁰³

Tüm bunlardan başka özellikle imam hatip okullarının Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun amaçladığı din personeli (örneğin imam) yetiştirme amacının dışına çıkıp adeta laik eğitime alternatif dinsel eğitim kurumlarına dönüşmüş olduğu gerçeği ise artık göz ardı edilemeyecek kadar net bir sorun olarak kaydedilmelidir.

3. Din Kültürü ve Ahlak Öğretimi Sorunu

Din kültürü ve ahlak öğretimi, dinsel eğitimden farklı olarak "ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında" yer alan bir kategoriye ifade eder.¹⁰⁴ Bu kategorideki derslerde tek yönlü aşılama veya

kiye'de bu yönde bir mevzuatın olmaması çocukların dinsel özgürlükleri ve/veya dinden özgürlükleri yönünden bir sorundur. Bu durum, çocukları tek yönlü dinsel endokrinasyonla karşı savunmasız kılmaktadır.

¹⁰³ Bkz. Tolga Şirin, "Recent Developments on the Question of Religion Courses: An Analysis of a Turkish Constitutional Courts's Decision in 2022", *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul*, S. 71, 2022, s. 493.

¹⁰⁴ Bu zorunluluk, din dersinin müfredatta bulunması zorunlu olduğu biçimde yorumlanabilir. Nasıl ki bir beden eğitimi dersinin varlığı müfredatta zorunlu olmasına rağmen raporlu öğrenciler bu dersten muaf olabiliyorsa, bir öğrencinin velisinin aksi yönde irade beyanında bulunduğu koşullarda bu dersten muaf olmak mümkün sayılabilmelidir. Bkz. Kerem Altıparmak, "Zorunlu Din Dersi Gerçekten Zorunlu mu?", *Radikal İki*,

belli bir dine dönük eğitim verilmez, fakat teolojiye dair genel kültürün nesnel biçimde aktarılması ve dinsel veya dinsel olmayan etik anlatımına yer verilir. Uygulamada “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” isimli derslerin bu kategoride bulunduğu iddia edilmektedir. Bu ders de devletin gözetim ve denetimi altındadır.

“Din kültürü” derslerinin, “din eğitimi”nden farklı olması gerekse de uygulamadaki durum tartışmalıdır. Danıştay Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersinden muaf olmak isteyip bu talebi reddedilen ebeveynlerin açtığı çeşitli davalarda, bu dersin adı bir kültür dersi niteliğinde olsa da içeriğinin din eğitimi niteliğinde olduğunu tespit ederek muafiyet taleplerini haklı sayabilmiştir.¹⁰⁵ Yani Danıştay, sorunu dersin “ismine değil cismine” odaklanarak çözmüştür.

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi de ilkin 2007 yılında verdiği bir kararda Alevi bir ebeveynin ilkokula giden kızının DKAB dersinden muaf tutulması talebinin reddedilmesini eğitim özgürlüğüne aykırı bulmuştur. Mahkemeye göre taraf devletler, çoğunluğun diniyle ilgili bir ders vermekte serbesttir. Fakat böylesi bir din eğitiminin zorunlu tutulması Sözleşme’ye aykırıdır. DKAB dersini bu çerçevede ele alan Mahkeme, söz konusu dersin tek yönlü (Sünni) bir aşılama (endoktrinasyon) içerdiğini tespit ederek dersin zorunlu tutulmasını sorunlu saymıştır.

Türkiye’de bu karardan sonra gerçekleştirilen reformlarla dersin müfredatında Alevilik ve diğer dinlere dair anlatılar ayrıntılı hâle getirilmek istenmiştir. Fakat İHAM, yine Alevi bir babanın yapmış olduğu bir başvuru üzerine 2014 yılında verdiği bir başka kararda, dersin içeriğindeki değişikliği kaydetmişse de bunun nötralliği sağlamadığı sonucuna varmıştır. Mahkeme’ye göre Alevilik ve diğer dinlere yaklaşım, yine Sünni

13/02/2005

¹⁰⁵ Bu yöndeki kararlar için bkz. Danıştay 8. Daire, E. 1986/518, K. 1987/54, T. 10/02/1987; Danıştay 8. Daire, E. 1997/6285, K.2000/3653, T. 15/05/2000; Danıştay 8. Daire, E. 2002/2939, K. 2003/1720, T. 14/04/2003. Kararlar için bkz. <http://www.aihmiz.org.tr> Konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Kemal Gözler, “1982 Anayasasına Göre Din Eğitimi ve Öğretimi”, Tunçer Karamustafaoglu Armağanı, (Ankara: Adalet Yay, 2010), s. 317-335.

İslam'ın bakış açısından verilmekte, bu bakımdan hoşgörü, açık fikirlilik ve çoğulculuk öğelerine uygun tam bir tarafsızlık sağlanamamaktadır.¹⁰⁶

Anayasa Mahkemesi yakın zaman önce verdiği bir kararında bu içtihatları benimsemiş, Danıştay ve İHAM'ın yaklaşımından ayrılmayı haklı çıkaracak bir nedenin bulunmadığını söyleyerek dersin adı ile uygulaması arasındaki Anayasa'ya aykırı açığı teyit etmiştir.¹⁰⁷ Bu çıkarım, olumlu görünmekle birlikte Mahkeme'nin, önceki sayfada bahsettiğimiz sorunlu pozitif yükümlülükler çıkarımını devam ettirmesi, kararı (mağdurun ve akranlarının yaşamında olumsuz sonuçlar doğduktan sonra) çok geç vermesi ve meseleye sadece uluslararası hukuk temelli yaklaşım Türkiye'ye özgü değerlendirmelerden geri durması gibi sorunlarla maluldür.¹⁰⁸

Dinsel Eğitim Bağlamında “Dersler Hiyerarşisi” Sorunu	
Din eğitimi devletin denetimi ve gözetimi altında özel kesimde verilebileceği gibi bizzat devlet tarafından da (isteğe bağlı olmak üzere) verilebilir. Millî eğitimde hangi derslerin seçmeli olarak okutulacağı, yürütmenin takdirine bırakılmış bir konudur. Fakat 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu (md. 25) “Ortaokul ve liselerde, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberimizin hayatı, isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulur.” diyerek bu iki seçmeli dersi kanunla düzenlemiştir.	
Şu hâlde Türkiye'de, diğer tüm dersler idari düzenleyici işlemlerle belirlenirken “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” dersi anayasal, “Kur'an-ı Kerim” ve “Hz. Peygamberimizin Hayatı” dersleri ise yasal düzeyde tanınmıştır. Dinsel nitelikteki derslere getirilen bu ayrıcalıklı durum, laiklik ilkesi karşısında tartışmalıdır.	
Türk Eğitim-Öğretim Müfredatında “Dersler Hiyerarşisi”	
Ders	Düzenlendiği Norm
- “Hz. Peygamberimizin Hayatı” - “Kur'an-ı Kerim”	Kanun'la Düzenlenmiştir
- Diğer Zorunlu Dersler - Diğer Seçmeli Dersler	Yürütmenin Düzenlemelerine Bırakılmıştır
- “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi”	Anayasa'yla Düzenlenmiştir

¹⁰⁶ Mansur Yalçın ve diğerleri v. Türkiye, 21163/11, 16/09/2014, özellikle §§ 63 vd.

¹⁰⁷ Bkz. Hüseyin El ve Nazlı Şirin El [GK], B. No: 2014/15345, 7/4/2022.

¹⁰⁸ Bunlar ve diğer eleştiriler için bkz. Şirin, “Recent Developments on the Question of Religion Courses”, s. 482-496.

Sonuç itibarıyla Türkiye’de eğitim hâlâ birleştirilmiş ve kâğıt üzerinde de Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nu çıkaranların programına koşut olarak laik niteliktedir. Ne var ki anılan sorunlar laik eğitimin etkili biçimde karşılık bulmadığını göstermektedir.

B. Medeni Nikâh Devrimi

İnkılap Kanunları arasında sayılan bir diğer norm, “17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenisiyle kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medeni nikah esası ile aynı kanunun 110’uncu maddesi hükmü”dür. Bugün yürürlükte olmayan hüküm aynen şöyledir:

“Evlendirme memuru merasimin hitamı üzerine derhal karı ve kocaya bir evlenme kağıdı verir. Evlenme kağıdı ibraz edilmeden, evlenmenin dini merasimi yapılamaz. Bununla beraber evlenmenin tamamıyeti dini merasimin icrasına mütevakkıf değildir.”

Söz konusu düzenleme yürürlükteki 4721 sayılı Medeni Kanun’daki (md. 143) karşılığı ise şöyledir:

“Evlenme töreni biter bitmez evlendirme memuru eşlere bir aile cüzdanı verir.

Aile cüzdanı gösterilmeden evlenmenin dinî töreni yapılamaz.

Evlenmenin geçerli olması dinî törenin yapılmasına bağlı değildir.”

Bu hükümlerin ortak noktası, resmî nikâh olmadan dinsel bir nikahı olanaklı saymamasıdır. Düzenlemenin getirilme amacı, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki “imam nikahı” uygulamasının yerine getirilen medeni nikah uygulamasını kurumsallaştırmaktır. Bu hükme koşut olarak Türk Ceza Kanunu’nda da bazı hükümler getirilmişti. Yürürlükteki 5237 sayılı TCK’de bu hükümlerin karşılığı, “Birden çok evlilik, hileli evlenme, dinsel tören” başlıklı 230’uncu maddenin 5’inci ve 6’ncı fıkralarında yer almaktaydı:

“Aralarında evlenme olmaksızın, evlenmenin dinsel törenini yaptıranlar hakkında iki aydan altı aya kadar hapis cezası verilir. Ancak, medeni

nikâh yapıldığında kamu davası ve hükmedilen ceza bütün sonuçlarıyla ortadan kalkar.

Evlenme akdinin kanuna göre yapılmış olduğunu gösteren belgeyi görmeden bir evlenme için dinsel tören yapan kimse hakkında iki aydan altı aya kadar hapis cezası verilir.”

Bu hükümler, toplumsal hayatta dinseliliğin belirleyiciliğine engel olmak vb. diğer pek çok şeyin yanı sıra şeriat hukukunun çok eşlilik (poligami) uygulamasına karşı tek eşlilik (monogami) inkılabını pekiştirme; bu yolla, modern aileyi ve dezavantajlı öznelerini koruma amacı taşıyordu. Nitekim Anayasa Mahkemesi de 1999 yılında verdiği bir kararında bu amaçları şu belirlemelerle özetlemiştir:

“1926 yılında kabul edilen Türk Medeni Kanunu'nun amacı, kabul edilen resmî nikâh müessesesi ile kadının sosyal konumunu güçlendirmek, aileyi, ana ve çocukları korumaktır. Dini nikâha dayalı evlenmelerin, kadın ve çocuklar yönünden doğurduğu sakıncalar gözetilerek resmî nikâh yapılmadan dini tören yapılmasının ceza yaptırımına bağlanmasının kamu düzenini ve kamu yararını sağlama amacına yönelik olduğu tartışmasızdır. (...) Medeni Kanun, Türkiye Cumhuriyeti'nin modern, çağdaş ve lâik hukuk sistemine geçişinin temel yapı taşlarından birini oluşturmaktadır. Medeni Kanun'un özellikle resmî nikâh akdine ilişkin hükümlerinin gerektiği şekilde uygulanmasının Türk toplum ve aile hayatı açısından taşıdığı önem ve bu hükümlere uyulmadan dini nikâha dayalı olarak oluşturulan birlikteliklerin özellikle kadın ve çocuklar yönünden doğuracağı olumsuzluklar dikkate alınarak Anayasa'nın 174. maddesiyle resmî nikâh kurumu özel olarak korumaya alınmıştır.¹⁰⁹

İnkılap Kanunu da gözetilen bu yaklaşım, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi tarafından da anlaşılır görülmekteydi.¹¹⁰ Yani anılan mevzuatta tam bir tutarlılık vardı. Ne var ki laiklik ilkesi açısından oldukça önem

¹⁰⁹ AYM, E.1999/27, K.1999/42, 24/11/1999.

¹¹⁰ *Şerife Yiğit* kararında da başvuru 40 yıl kadar imam nikahıyla birlikte olduğu eşinin ölümünden dolayı sosyal güvenlik primlerinden yararlanamamasından yakınmış fakat Mahkeme, bu pratiğin Türkiye'deki laiklik ilkesinin bir gereği olduğunu söylemiş ve bu bakımdan laiklik bağlamındaki takdire karışamayacağı gerekçesiyle başvuruyu reddetmişti. *Şerife Yiğit v. Türkiye*, B. No: 3976/05, 02/11/2010

taşıyan bu inkılabı dönük koruyucu mevzuatta özellikle 2015 yılından itibaren aşamalı bir değişiklik yaşanmıştır.

1. Saf İmam Nikâhının Dekriminalizasyonu

Bu konudaki ilk önemli gelişme, Anayasa Mahkemesi'nin aktarılan TCK hükümlerini iptal etmesi olmuştur. Anayasa Mahkemesi, (hatalı bir belirlemeyle) evlenmenin dinsel törenini yapma ve yaptırmanın din özgürlüğünün kapsamında olduğunu söylemiş¹¹¹ ardından da resmî nikah olmadan dini nikah kuyılmasına ceza verilmesinin ölçsüz olduğu sonucuna varmıştır. Mahkeme'ye göre:

“Esasen, kişilerin herhangi bir dini tören veya nikâh olmaksızın fiilen birlikte yaşamaları ve çocuk sahibi olmaları, özel hayata saygı gösterilmesi bağlamında hukuk düzenince suç olarak nitelendirilip cezalandırılmazken, kişilerin özel hayatlarına ilişkin tercihleri ve dini inançları gereği evlenmenin dinsel törenini yaptırılmalarının suç olarak düzenlenmesi, anılan ölçsüzlüğü açıkça ortaya koymaktadır.”¹¹²

Kararda Mahkemenin çoğunluğu, hükmün “İnkılap Kanunu” ile olan ilişkisine gerektiği biçimde girmemiştir. Zaten bu ilişki kurulmadığı ve laiklik ilkesinin bu hükümlerle olan göbekten bağı dikkate alınmadığı içindir ki “kişilerin evlilik olmadan birlikte yaşamaları” ile “imam nikâhıyla evlenmeleri” aynı denklemin içine kolaylıkla sokulabilmiştir. Oysa ikisi farklı bağlamlardır. Toplumdaki feodal ilişki ağları imam nikahı olmadan birlikte yaşamayı hoş karşılamadığı için, bu tür birlikteliklere, hâlihazırda yatay müdahaleler (toplumsal baskılar) söz konusu olmaktadır. Buna karşılık aynı feodal ilişki ağı imam nikâhını meşru, hatta gerekli saymaktadır. Laiklik, bu dinin yanlış yorumuna dayalı bu feodal toplumsal kodları dönüştürmeyi, bu tür bireysel ilişkilerde dini kurumların istismarı veya tahakkümüne karşı güvence getirmeyi amaçlar. Daha doğrudan örneklemek gerekirse; din özgürlüğü ve dinden özgürlük güvencelerinin bulunduğu çağdaş yaşam kodlarına dayalı bir toplumsal bağlamda bir arada yaşayan bir çiftin durumu ile dinsel feodal kodlara

¹¹¹ Bu belirlemenin aksi yönünde bkz. X. v. *Almanya* (k.k.), B. No: 6167/73, 18/12/1974.

¹¹² AYM, E.2014/36, K.2015/51, 27/05/2015.

tahakkümün belirleyici olduğu bir toplumsal bağlamda imam nikahına zorlanan bir çiftin durumunu aynı saymak, farklı durumda olanlara aynı muameleyi yapmak demektir. Bu metodolojik bir hatadır. Söz konusu metodolojik hata, ölçsüzlük belirlemesi bağlamında iptali istenen kuralın (5) numaralı fıkrasının 2'nci cümlesinde yer alan, "Ancak, medeni nikâh yapıldığında kamu davası ve hükmedilen ceza bütün sonuçlarıyla ortadan kalkar" hükmünün dikkate alınmamasıyla da derinleşmiştir. Dahası, çoğunlukta kalan üyeler kararın yürürlüğünü erteleme yolunu seçerek yasama organının daha ölçülü bir yaptırım getirme olanağını da dışlamış, aslında (zımnen) bu ceza hükmünün kategorik olarak ölçsüz olduğunu söyleyerek, hayli köktenci bir tutumu yeğlemişlerdir.

Bundan başka, konunun bir de "çocuk gelinler" sorunu ile ilişkili de bir yönü bulunmaktadır. Bu yasak, on sekiz yaşından küçük kız çocuklarının "imam nikâhı" adı altında fiilen evlendirilmesi ve bu tutumun toplum nezdinde meşrulaştırılmasına karşı da bir güvenceydi. Anayasa Mahkemesi, Devrim Kanunu'nun çocuk haklarını koruyan bu yönünü göz ardı etmiştir. Bu göz ardı ediş, çocukların (vücuduna organ veya sair bir cisim sokulması suretiyle) cinsel istismarına hapis cezası getiren TCK md. 103'ün iptal edilmesiyle birlikte kavrandığında tablo çok daha karanlıktır.¹¹³ Çocukların, tecavüzcüleriyle evlenmesi (buna "marry-your-rapist-law" (tecavüzcünle evlen hukuku) da denmektedir) hâlinde ceza indirimi yapılmasını gerektiğini düşünen Anayasa Mahkemesi Devrim Kanunu'nun kadınları ve çocukları koruyan bu hükmünün özünün zedelemesine yol açmıştır.

Toparlamak gerekirse; devrim kanununun işlevi bağlamında laiklik ilkesini dikkate almak, saf imam nikah uygulamasının Türk toplumuna pranga olan sosyo-tarihsel teokratik yüklerinden ve etkilerinden arındırma amacı ile "Türk kadınının çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırılması", çocuklar ile "kadının ve ailenin korunması" hedeflerini dikkate almayı gerektirirdi. Fakat Anayasa Mahkemesi'nin çoğunlukta üyeleri (bilinçli veya bilinçsiz olarak) konunun, devrim kanunu ışığında laiklik ilkesiyle ilişkisini görmemiş veya görmek istememiş, dolayısıyla resmî nikah

¹¹³ AYM, E. 2015/26, K. 2015/100, T. 12/11/2015

yapmadan imam nikahı kıymayı/kıydırmayı olanaklı hâle getirmişlerdir. Konuyu, yerinde bir tutumla devrim kanunları ışığında ele alma eğilimi gösteren üyelerin sayısı bir elin parmaklarını dahi geçememiştir.¹¹⁴

2. Saf İmam Nikâhının Legalizasyonu

Bu konuda bir diğer değişiklik ise müftülere (imamlara) resmî nikah kıyma hakkının tanınmasıdır.¹¹⁵ Mahkeme bu değişikliği, Anayasa'ya uygun saymıştır. Kararın özeti şu cümlelerde görülmektedir:

“Dava konusu kural İslam dini dışındaki inanç sahipleri aleyhine bir düzenleme getirmemektedir. Kanun'da evlilik işlemlerini gerçekleştirecek evlendirme memuru konusunda bireylere seçenek tanınmakta olup gayrimüslim azınlıklar da dâhil olmak üzere toplumdaki herhangi bir inanç grubu yönünden evlilik işlemlerinin müftülüklerde yaptırılması gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır. Kuralla müftülüklere verilen evlendirme memurluğu yetkisi, Türk Medenî Kanunu hükümlerine göre gerçekleştirilen resmî evlilik işlemlerine yönelik olup medeni nikâh esaslarında herhangi bir değişiklik öngörülmemektedir. Evliliğin hukuki sonuç doğurabilmesi için Türk Medenî Kanunu hükümlerine göre resmî evlilik işlemlerinin gerçekleştirilmesi zorunlu olup bu konuda herhangi bir dinî gruba ayrıcalık tanınmamaktadır. Diğer taraftan anılan Kanun'un 143. maddesinde ayırım gözetmeksizin bireylere, resmî evlilik işlemleri gerçekleştirildikten sonra kendi inançlarına göre dinî tören yapma imkânı da sağlanmıştır. Dolayısıyla gerek resmî evlilik işlemleri gerekse de evlenmenin dinî töreni bakımından farklı inanç grupları arasında herhangi bir ayrımcılık yapılması söz konusu değildir.”¹¹⁶

¹¹⁴ Bkz. Serdar Özgüldür, Serruh Kaleli ve Recep Kömürcü'nün karşı oyu, AYM, E.2014/36, K.2015/51, 27/05/2015.

¹¹⁵ Bu yeni hüküm, 25/4/2006 tarihli ve 5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu'nun 22. maddesinin (2) numaralı fıkrasında yapılan değişiklikle getirilmiştir. 19/10/2017 tarihli ve 7039 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun için bkz. Resmî Nikah, S. 30229, T. 03/11/2017. “Evlendirme memuru; belediye bulunan yerlerde belediye başkanı veya bu işle görevlendireceği memur, köylerde muhtardır. Bakanlık, il nüfus ve vatandaşlık müdürlüklerine, nüfus müdürlüklerine ve dış temsilciliklere, il ve ilçe müftülüklerine evlendirme memurluğu yetkisi ve görevi verebilir. Eşlerden birinin yabancı olması halinde evlendirmeye, (...) belediye evlendirme memurlukları ile nüfus müdürleri yetkilidir.”

¹¹⁶ AYM, E. 2017/180, K. 2018/109, T. 06/12/2018.

Mahkeme bu kararında talebe rağmen, hükmün Anayasa'nın 174'üncü maddesine uygunluğunu sınınamamış, hatta bu konuda bir ilgi bulunup bulunmadığı konusunda bir açıklama dahi yapmamıştır. Mahkeme'nin çoğunluğu açısından durum, sıradan bir memur hukuku meselesi olarak algılanmış gibidir. Yani bu yaklaşıma göre resmî o veya şu memurun önünde veya imam önünde kılınması arasında bir fark yoktur. Oysa devrim kanununda "evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medeni nikah esası" hükmünün getirildiği bağlam bu evlenme akdinin memur kılınmış olsun veya olmasın (imam) önünde yapılageliyor olmasına karşı bir inkılap gerçekleştirmektir. İmam yerine evlendirme memurunu getiren mevzuat karşısında imamı evlendirme memuru yapmak kanunu dolanmak, söz konusu hükmün biçimini koruyup özünü zedelemek anlamına gelir. Böyle bir değerlendirme ise konunun mutlaka 174'üncü madde ışığında laiklik ilkesi çerçevesinde değerlendirmesini gerekli kılar.

Öte yandan söz konusu hükmün, sadece Sünni İslam inancına mensup kişilere hizmet sunulması (dine göre farklı hizmet sunulması) ve bu türden bir nikâhı yeğlemeyen kişilerin damgalanmasına karşı yeterli koruyucuların (*safeguards*) bulunmaması yönlerinden de sorunlu olduğunu kaydetmek gerekir.

Sonuç itibarıyla resmî nikah yapmadan imam nikahı yapma olanağıyla başlayan esneme, resmî nikahın bizzat imamlara kıyırılması yoluyla daha da ileriye taşınmış ve bir devrim kanunu "kalesi" daha içtihadî yönden düştüğü için laikliğin aşınması burada da vuku bulmuştur.

C. Kılık Kıyafet Devrimi

Anayasa'nın saydığı inkılabı kanunlarından ikisi kılık kıyafet inkılabıyla doğrudan ilişkilidir. "25 Teşrinisani 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanun" ve "3 Kanunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun" bu inkılabın gerçekleşmesinde işlev görmüştür.

TBMM üyeleri ve memurlarına başlık olarak şapka giyilmesi zorunluluğu getiren ve Türk halkını buna aykırı bir alışkanlığın devamından meneden¹¹⁷ Şapka İktisası Hakkında Kanun, bugün yürürlükte olsa da etkili biçimde uygulanmamaktadır.¹¹⁸ Bu kanunun tamamlayıcısı olan Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun ise konumuz açısından önem taşıyan iki temel kural getirir. Bunlar, “ruhani kisve”, diğer ise “memur kıyafetleri” konusundadır.

1. Ruhani Kisveler

Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun’un getirdiği yasakların ilki, “her hangi din ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar ruhanilerin mabet ve ayinler haricinde ruhani kisve taşımaları yasaktır.” (md. 1) hükmünde düzenlenmiştir. Söz konusu hükümde geçen “ruhani kisve” kavramının kapsamı nispeten belirsizdir. Geçmişte her türlü cüppe ve sarık için (somut bir vakada Aczimendiler) bu hükmün uygulandığı durumlar söz konusu olmuşsa da İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, resmî sıfatı olmayan kişilerce sokakta giyilen bu kıyafetlerin üçüncü kişilerin üzerinde “baskı ve zorlama yaratmadığı” ve “Devlet tarafından tanınan hiçbir dini güç ya da makamı temsil etmediği” düşüncesiyle bu hükme dayanan cezaları din ve vicdan özgürlüğüne aykırı görmüştür.¹¹⁹ Bugün cübbe ve sarıkla veya çarşaf veya burkayla gezen kişilere ceza uygulanmamaktadır.¹²⁰

¹¹⁷ Kanun, sanılanın aksine sarığa karşı getirilmiş değildir. İlk köklü kılık kıyafet düzenlemesi, 1825’te II. Mahmud zamanında konmuştur. Bu düzenleme yapılırken sarık yerine ilkin siperli şapka takılması tasarlansa da bunun namaz kılmaya engel olduğu düşünülerek fes takılması öngörülmüştür. İnkılap kanunu şapkayı esasen fese alternatif kılmıştır. Bkz. Necdet Aysal, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Giyim Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri”, *ÇTTAD*, X/22, 2011, s. 3-32

¹¹⁸ Türk Ceza Kanunu’nda yer alan “25.11.1925 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanunla, 1.11.1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanunun koyduğu yasalara veya yükümlülüklere aykırı hareket edenlere iki aydan altı aya kadar hapis cezası verilir.” hükmü 02/03/2014 tarihli ve 6529 sayılı Kanun (md. 16) ile kaldırılmıştır.

¹¹⁹ *Ahmet Arslan ve diğerleri v. Türkiye*, B. No: 41135/98, 23/02/2010.

¹²⁰ Kaydedilmelidir ki İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, kamusal mekânlarda burka yasasını Sözleşme’ye aykırı saymamaktadır. Bkz. *S.A.S. v. Fransa*, B. No: 43835/11, 01/07/2014.

Kanun, “ruhani kisvesi” konusundaki yasağa dönük istisnasını “Hükümet her din ve mezhepten uygun göreceği yalnız bir ruhaniye mabet ve ayin dışında da ruhani kıyafetini taşıyabilmek için geçici izinler verebilir.” diyerek getirmiştir.¹²¹ Fakat söz konusu istisna, mevzuatta netleştirilmiş değildir.¹²² Uygulamada, Diyanet İşleri Başkanı'nın özel bir kıyafet giydiği ve bu sarık ve cüppeden oluşan kıyafeti sadece görev yaptığı mekânlarda değil, sokaklarda da üzerinde taşıdığı gözlemlenmektedir. Bu durumun, laiklik ilkesini hegemonik olarak aşındırdığını, bir tür neo-Şeyhülislamlık görüntüsünün tedavüle sokulduğunu söyleyebiliriz.

2. Memur Kıyafetleri

Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun'un getirdiği, laiklik ilkesiyle yakından ilişkili bir diğer kural, “Türkiye Devleti nezdine memur bulunanların kıyafetleri geçerli uluslararası adetlere tabidir.” biçimindedir. Bu kural, 5 Eylül 1925 tarihli ve 2413 sayılı Bilimum Devlet Memurlarının Kıyafetleri Hakkında Kararname ile somutlaştırılmıştır. Kararname'ye göre “bilimum devlet memurlarının kıyafetleri dünya yüzündeki medeni milletlerin müşterek ve umumi kıyafetlerinin aynıdır” ve “binalar dâhilinde başı açık bulunmak kuraldır.”

Söz konusu kuralların pratikteki karşılığı, devlet memurlarının başörtüsü takmalarının yasaklanmasıydı. Bu yasak, özellikle 1980'li yıllardan sonra tartışma konusu olmuştu. Fakat tartışmayı başlatan olgu, yasağın devlet memurlarından ziyade, kamusal hizmet alıcısı durumundaki öğrencilere de uyarlanmasıydı. Bu konudaki ilk önemli gelişme 2537 Yüksek Öğretim Kanunu'na (ek md. 16) eklenen “Dinî inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması serbesttir.” hükmünün Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi olmuştur. Mahkeme, bu kararda laiklik ilkesi ile anılan devrim kanununa yollama yaptığı gibi baş

¹²¹ Metni günümüz Türkçesine uyarladım. Orijinal metin için bkz.

¹²² Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelik (md. 15) “Diyanet İşleri Başkanlığında bilfiil din işleriyle ilgili personelin giyim ve kuşama ilişkin hususlar 17'nci maddede belirtilen mevzuata aykırı olmamak koşulu ile Başkanlıkça tespit ve bağlı olduğu Bakanlıkça onaylanacak esaslar çerçevesinde yürütülür.” denmiştir.

örtüsü serbestisinin bir baskı riskini getirdiğini vurgulamıştır. Mahkeme-ye göre:

“Şimdiye kadar başörtüsü kullanmadan yükseköğretim kurumlarını bitirmiş bayanlarla şimdi yükseköğretim kurumlarında bulunan bayanları dine karşı ya da dinsiz göstermek için kullanılma olasılığı da kaçınılmazdır. Çağdışı bir görünüm veren bu durumun giderek yaygınlaşması Cumhuriyet, devrim ve lâiklik ilkesi yönünden sakıncalara da açıktır. Demokrasi- den yararlanarak lâikliğe karşı çıkışlar din özgürlüğünün kötüye kullanılmasıdır. Dinin birleştiriciliğine, hoşgörüsüne, inandırarak benimsetme özenine aykırı yanlış yorum ve değerlendirmelere dayalı bölücülükler, dinden soğutmaya neden olacak tutumlar din saygısıyla da bağdaşmaz. Türk Devrimi temeline oturan ve bu yapıda lâiklik ilkesine özel bir önem ve üstünlük tanıyan Anayasa, özgürlüklere karşı lâiklik ilkesini özenle korumayı amaçlamış ve bu ilkenin özgürlüklere kısıdırılmasına olanak tanımamıştır.174. maddede korunan lâiklik ilkesiyle bu madde kapsamındaki devrim yasalarının amaç, erek ve içeriklerinin öngördüğü nitelikleri gözardı ederek dinsel inanç gereğine dayalı bir düzenleme getiren dava konusu kural, Anayasa’nın 174. maddesine de aykırıdır.”¹²³

Danıştay tarafından da paylaşılan bu yaklaşım İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi’ne taşındığında Mahkeme de bu yorumu uygun görmüş- tü.¹²⁴ Laiklik ilkesinin kişiyi devlet tarafından yapılan keyfi müdahalelere karşı korumaya ve aşırı hareketlerden gelen baskılara karşı korumaya da hizmet ettiği yönündeki yorumunun Sözleşme’nin temelinde bulunan değerlerle uyum içinde bulunduğunu belirten İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, Türkiye’de kendi dinsel sembollerini ve dinî kurallar üzerine inşa edilmiş bir toplum fikrini tüm topluma empoze etmeye çalışan radikal siyasi hareketlerin bulunduğunu da not etmişti. Sonuç itibarıyla İnsan Hakları Mahkemesi, taraf devletlerin kendi tarihi tecrübeleri temelinde

¹²³ AYM, E.1989/1, K.1989/12, 07/03/1989. Aynı yaklaşımın ürünü olan bir yorumlu ret kararı için bkz. AYM, E.1990/36, K.1991/8, 09/04/1991. Bu yasağı kaldırmaya dönük anayasa değişikliğinin, laiklik ilkesinin altını oyacağı gerekçesiyle iptali yönünde bir karar için bkz. AYM, E. 2008/16, K. 2008/116, T. 5/6/2008. Son olarak, yasağın kaldırılması konusundaki etkinliklerin bir kapatma davasının da ele alındığını kaydetmek gerekir. Bkz. AYM, E.2008/1, (Siyasi Parti Kapatma) K. 2008/2, 30/07/2008.

¹²⁴ Danıştay 8 Daire, E. 1984/636, K. 1984/1574, T. 13.12.1984; Danıştay 8 Daire, E. 1988/1173, K. 1989/652, T. 7.7.1989.

ve Sözleşme'ye uygun olarak bu tür siyasi hareketlere karşı tutum takınmasını "takdir marjı" içinde saymış ve bu müdahaleyi Sözleşme'ye aykırı görmemişti.¹²⁵

Danıştay, AYM ve İHAM kararlarıyla tescillenen bu yasak, 2010 yılına kadar sürmüş ve özellikle bu tarihten sonra konuyla ilgili mevzuat aksi yönde değişmiştir. Kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan kadınlar için geçerli olan "baş daima açık" kuralı kaldırılmış ve bu değişiklikler Danıştay tarafından da uygun görülmüştür.¹²⁶

Anayasa Mahkemesi de 2014 yılından itibaren içtihadında değişikliğe gitmiştir. Mahkeme bir avukatın başörtülü olarak duruşmaya girmesine engel olunmasını¹²⁷, bir yurttaşın adliyenin kapısındaki elektromanyetik cihazdan geçerken pardösüsünü çıkarmak zorunda bırakılmasını¹²⁸ ve eski bir öğrencinin başörtüsü yasağından dolayı üniversiteden ilişkisi kesildikten sonra almış olduğu bursları iade etmek zorunda kalmasını¹²⁹ Anayasa'ya aykırı bulmuştur. Mahkeme'nin bu yeni açılımı sürerken, eski içtihadını uyguladığı için ceza yaptırımına uğradığı ileri süren bir başvuru-rucunun iddiasını ise açıkça dayanaktan yoksun saymıştır.¹³⁰

Bu kararlarda Mahkemenin kategorik bir yaklaşım gösterme eğiliminde olduğu ve İnkılap Kanunlarını dikkate almadığı görülmektedir. Oysa ister lehe ister aleyhe yönde kullanılsın Anayasa'nın 174'üncü maddesinin bu tür durumlarda değerlendirilmesi bir gerekliliktir. Örneğin

¹²⁵ Özellikle bkz. *Leyla Şahin v. Türkiye*, B. No. 44774/98, 10/11/2005.

¹²⁶ Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik ile 2/9/1925 Tarihli ve 2413 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararında Değişiklik Yapılmasına Dair Karar (md. 1) için bkz. Resmî Gazete, S. 28789, T. 08/10/2013. Danıştay bu değişikliğin iptali talebini reddetmiştir. Bkz. Danıştay Kararı 2. Daire, E. 2016/10078 K. 2017/6692 T.02/11/2017. Danıştay, bu yaklaşımını Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı Personel Yönetmeliği'nde ve Türk Silahlı Kuvvetleri Kıyafet Yönetmeliğinde yapılan benzer değişiklikler için de sürdürmüştür. Bkz. Danıştay 2. Daire, E. 2017/1012, K. 2020/3433; Danıştay 2. Daire, E. 2017/1671 K. 2020/3436 T. 19/11/2020.

¹²⁷ *Tuğba Arslan* [GK], B. No: 2014/256, 25/6/2014.

¹²⁸ *Esra Nur Özbey*, B. No: 2013/7443, 20/5/2015.

¹²⁹ *Sara Akgül* [GK], B. No: 2015/269, 22/11/2018.

¹³⁰ *Esat Rennan Pekünlü*, B. No: 2013/6401, 23/1/2014.

inkılapçılık ilkesinin çağdaş yaşamın değişen koşullarına uyarlanmayı yok saymadığı,¹³¹ İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin bir bürokratin eşinin başörtüsü/türban takmasından ötürü farklı bir yere atanmasını özel yaşama saygı hakkının ihlali saydığı¹³², kişinin statüsü ve mesleki gerekleri yönünden bazı kademelendirmelerin yapılıp yapılamayacağı ile her türden pratiklerin üçüncü tarafların üzerindeki etkileri gibi ek noktalardan değerlendirmeler yeterince yapılmış değildir. Gerçi Mahkeme'nin, nispeten yakın tarihlerde, bir kamu görevlisinin dinî inanç gereği başörtüsü kullanılması nedeniyle devlet memurluğundan çıkarılmasıyla ilgili kararındaki şu belirlemesi bir ölçüde bu açığı giderme yönelimlidir.

İdarenin ve derece mahkemelerinin bir kamu görevlisinin sırf başörtüsü kullanmış olmasının kamu düzenini bozduğu şeklinde kategorik bir varsayımdan hareket ettikleri anlaşılmaktadır. (...) Somut olayda ne İdare'nin ne de derece mahkemelerinin kararlarında başvurunun başörtüsü kullanmasının saldırgan, başkalarının inançlarına müdahale eden nitelikte, baskıcı ve/veya tahrik edici olduğu ya da kendi inancını zorla dayatma amacı bulunduğu veya kurumsal işleyişi tahrip ettiği, birtakım karışıklıklara ve düzensizliklere neden olduğu gösterilmiştir. Kamu makamları sadece başvurunun başörtüsünü çıkarmamakta ısrarlı olduğu yönünde bir tespitle bulunmuşlar, ancak başvurunun bu ısrarının ne gibi olumsuzluklara yol açtığı/açabileceği yönünde bir değerlendirmeye yer vermemişlerdir. Bu nedenle başvurunun dinini açığa vurma hakkına yapılan müdahalenin kamu düzeninin korunması için hangi zorunlu toplumsal ihtiyaca karşılık geldiği anlaşılamamaktadır.¹³³

Kararda görüldüğü üzere böylesi bir yasağın ancak üçüncü kişilere dönük bir dayatma ve/veya kurumsal işleyişe zarar verdiği kanıtlandığında haklı çıkacağı kaydedilmiştir. Bu, eğilim gösterilegelen kategorik tutumdan önemli bir sapmadır.¹³⁴ Mahkeme'nin bu duruma mutlak ser-

¹³¹ Yüzbaşıoğlu, *Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku*, s. 99.

¹³² *Sodan v. Türkiye*, B. No. 18650/05, 02/02/2016.

¹³³ B.S., B. No: 2015/8491, 18/7/2018, §101-102.

¹³⁴ İlginçtir: İnsan Hakları Mahkemesi de bu süreçte *Sodan v. Türkiye* davasında, bir bürokratin eşinin başörtüsü takmasından ötürü farklı bir yere atanmasını özel yaşama saygı hakkının ihlali olarak görmüştür. Bkz. *Sodan v. Türkiye*, op. cit.

besti veya mutlak yasakçılık biçiminde yaklaşmaması, bu alanının hâlâ¹³⁵ istismara açıklığı karşısında büyük önem taşır.

Ç) Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Devrimi

İnkılap kanunlarından oldukça önem taşıyan bir diğeri ise 677 sayılı “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun”dur. Bu kanunun özünü ortaya koyan sözler, Mustafa Kemal Atatürk’ün Kastamonu’daki şu ünlü söylevidir:

“Ölülerden medet ummak, medeni bir cemiyet için, lekedir. Efendiler ve ey millet, biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler ve mensuplar memleketi olamaz. En doğru en hakiki tarikat, medeniyet tarikatıdır.”

Kanun, tüm tekke, zaviye, türbelerin kapatılmasını, bunların cami veya mescit olarak kullanılmasını öngörmüştür.¹³⁶ Kanun, ayrıca “şehlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük ve gayıptan haber vermek ve murada kavuşturmak maksadiyle nüshacılık gibi unvan ve sıfatların” kullanılmasını ve bu sıfatlarla hizmet sunulmasını yasaklamıştır.

Uygulamada bu hüküm, özellikle tarikat lideri olduğunu iddia ederek dergah açan kişilerin cinsel saldırı ve müstehcenlik suçuyla ilgili ceza davalarında veya falcılık/üfürükçülük yapanlara karşı uygulama bulmakta¹³⁷, “cemevleri” hariç olmak üzere dinsel örgütlenme biçimlerine karşı etkili biçimde uygulanmamaktadır.¹³⁸ Bu riyakar durum karşısında kendilerine şeyh diyen kişiler hâlâ varlık gösterebilmekte; tarikat-cemaat yapılarına, devlet yönetiminde söz sahibi olacak denli olanak sunulmak-

¹³⁵ 2023 yılında gündeme gelen anayasa değişikliği önerisi konusunda bkz. Tolga Şirin, “Cumhur İttifakı’nın Anayasa Değişikliği Önerisine Eleştiriler”, *T24*, 13/12/2022. <https://t24.com.tr/yazarlar/tolga-sirin/cumhur-ittifaki-nin-anayasa-degisikligi-onerisine-elestiriler,37806>

¹³⁶ 1950’de yapılan bir değişiklikten sonra türbelerden “Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Kültür Bakanlığınca umuma açılabilir.” hâle getirilmiştir.

¹³⁷ Örn. bkz. Yargıtay 14. Ceza Dairesi, E. 2012/11328, K. 2012/9412, T.03/10/2012

¹³⁸ Örn. bkz. Danıştay 13. Daire, E. 2016/4277 K. 2017/2263, T. 10/07/2017.

tadır.¹³⁹ Bu gerçek, 15 Temmuz Darbe girişiminde en yıkıcı biçimde görünür olmuştur.

Bu durum, yurttaşlıkta eşitlik sağlama amacı güden ve Anayasa'nın özel korumaya aldığı 2590 sayılı "Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun" yönünden de aynı düzeyde sorunlu biçimde karşılık bulmaktadır. Söz konusu kanun aracılığıyla da bir yandan soyadı inkılabının hayata geçirilmesi istenmiş, diğer yandan "ağa, hacı, hafız, hoca, molla, efendi, bey, beyefendi, paşa, hanım, hanımefendi ve hazretleri" gibi lakap ve unvanların kaldırılması amaçlanmıştır. Gündelik dilde öz anlamıyla olmamak üzere kullanılmaya devam eden bu kavramlar, bazı cemaat liderlerinin özel bir statüyü imler biçimde "Hoca" sıfatıyla anılması ve bunun meşru sayılması örneğinde görüldüğü üzere pratikte kullanılmakta ve Kanun etkili biçimde uygulama bulmamaktadır. Aksi, örneğin bir tarikat şeyhi vefat ettiğinde Cumhurbaşkanından muhalefet partilerine kadar taziye yayımlayarak adeta bu yapıları tanıyıp meşrulaştırmaktadır.¹⁴⁰

Bu bağlamda riskli bir diğer durum, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin, dinsel toplulukların tüzel kişiliklerinin kategorik olarak tanınmamasının din özgürlüğünü ihlal eder saymış olmasıdır.¹⁴¹ Bu içtihadın Türkiye'ye yansımaları konuyla ilgili kendine özgü bazı ek tartışmaları da beraberinde getirecek gibi görünmektedir.¹⁴² Tekke ve zaviyelerin çevresinde örgütlenen toplulukların kategorik olarak tanınmasının, bu devrimi tersyüz etme riskini barındırdığı akılda tutulmalıdır.

¹³⁹ Barış Pehlivan ve Barış Terkoğlu, *Metastaz*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yay., 2021); Oktay Yıldırım, *Diyanet'in Gizli Tarikatlar Raporu*, (İstanbul: Kaynak Yay., 2019).

¹⁴⁰ Politikada ve literatürde, cemaatlerin tüm yasaklara rağmen ayakta kaldığı bu nedenle devrim kanunun etkisiz kaldığı ileri sürülmektedir. Oysa devrim, başarısızlığa uğramıştır, 1950'li yıllardan itibaren komünizme karşı "yeşil hat" projesinin uzantısı olarak başarıya uğratılmıştır. 12 Mart ve 12 Eylül darbeleri bu sürecin önemli köşe taşlarıdır.

¹⁴¹ *Canea Katolik Kilisesi v. Yunanistan*, B. No: 25528/94, 16/12/1997. Ayrıca bkz. AGİT, *Din ve İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeler*, (İstanbul: Anadolu Ofset, 2015).

¹⁴² Yargıtay, Patrikhanenin belirli bir azınlığa mensup kişiler üzerinde dini yetkileri haiz olan, fakat tüzel kişiliği bulunmayan dini bir kurum olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Yargıtay 4. Hukuk Dairesi, E. 205/10694, K. 2007/5603, T. 13.06.2007

D. Harf Devrimi

Harf inkılabı, 1288 sayılı Beynelmilel Erkamın (Rakamların) Kabulü Hakkında Kanun ile 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun aracılığıyla gerçekleşmiştir. İlk kanun, uluslararası rakamların kullanılmasını zorunlu saymaktadır. İkinci kanun, o güne kadar “Türkçeyi yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasından alınan” ve hâlihazırda kullandığımız harfleri “Türk harfleri” kılmıştır.¹⁴³ İnkılabın amacı, Hristiyanlıkta reform sürecinde olduğu gibi dinsel kaynakların ana dilde okunabilmesidir. Bu amaçla, daha kolay öğrenilebilen ve Türkçeye uygun harfler yeğlenmiştir.

Bu inkılap başarıya ulaşmıştır. Tamamlayıcısı olan Dil Devrimi de bazı aksaklıklara rağmen büyük ölçüde başarı kazanmıştır. Ulus devletin kuruluş sürecinde kültürü, dinsel etkilerden arındırma ve çağdaşlaşma ereğini hayata geçirmek üzere hayata geçirilen bu inkılap, diğer pek çok şeyin yanı sıra, Latin harfleriyle yazıp çizmenin kolaylığı ve dünya ile bütünleşmeye sunduğu katkı nedeniyle benimsenmiştir. Bugün söz konusu kanunlara karşı hukuki bir aşınma yoktur.¹⁴⁴ Anayasa Mahkemesi de bu bağlamda sadece bir siyasi partinin (Huzur Partisi) kapatma davasında inceleme yapmıştır.¹⁴⁵ Partinin programında geçen “Dil çalışmaları için Çağatay, Azeri, Uygur ve Oğuz olmak üzere dört ana Türk lehçesinin ve bu lehçelerdeki kelime köklerinin incelenmesine taraftarız. Keza tekamülü için önce alfabenin geliştirilmesinde zaruret görüyoruz. Dokuz heceli olan Türk alfabesine dokuzuncu sesli harfi koymak istiyoruz.” biçimindeki belirleme, Anayasa Mahkemesi tarafından “Anayasanın 174’üncü ve Siyasi Partiler Kanunu’nun 84’üncü maddesi hükümlerine aykırı tutum ve davranış” sayılmış ve partinin kapatılma gerekçesi olmuştur.

Bu inkılapla ilgili, hukuken güncel bir sorun bulunmamakla birlikte inkılabı söylemsel düzeyde karşıtlığın yaygınlaştığı kaydedilmelidir. Bün-

¹⁴³ Bu mevzuatın konu edildiği bir siyasi parti kapatma davası için bk. AYM, E.1983/2, (Siyasi Parti Kapatma) K.1983/2, 25/10/1983.

¹⁴⁴ Fakat devrimler “bir günde cahil kaldık”, “dedelerimizin mezar taşlarını okuyamıyoruz”, “düşünme setimizi yitirdik” gibi söylemlerle değer kaybına uğratılmaya çalışılmaktadır.

¹⁴⁵ AYM, E.1983/2, (Siyasi Parti Kapatma) K.1983/2, 25/10/1983.

yesinde bilgi kirliliği¹⁴⁶ de bulunduran bu söylemlerin yaygınlaşmasında yetkililerin payı az değildir. Cumhurbaşkanı'nın “harf devrimiyle her şey sıfırlandı” söylemi¹⁴⁷, iktidar partisi grup başkanvekilinin “maalesef bir kültür devrimi olarak Cumhuriyet bizim lügatimizi, alfabemizi, dilimizi, hasılı bütün düşünme setlerimizi yok etmiştir. Bugün konuştuğumuz Türkçe ile bir düşünce üretmeyiz sadece konuşma ihtiyacımızı karşılayabiliriz” biçimindeki açıklaması¹⁴⁸ veya bir milletvekilinin “Kamus (dil) bir milletin namusudur. Kamus'a dokunan el Namus'a dokundu” biçimindeki alıntısı¹⁴⁹ buna örnek sayılabilir.

SONUÇ

Buraya kadar yazdıklarımızdan ulaştığımız sonuç, devrim sözcüğü'nün ihtilal ve inkılapları kapsayan geniş bir kavram olduğudur. İnkılap kanunları, (Atatürk'ün kullandığı Türkçe karşılığıyla) “Türk Devrimi”nin motoru olan kanunlardır. Bu bakımdan Cumhuriyet ihtilalini ve sonrasında onun felsefesini yansıtır ve korurlar. Anayasa, bunlardan laiklikle ilgili olanlara özel bir statü tanımıştır. Zira Anayasa Mahkemesi'nin de ifade ettiği üzere laiklik, “Atatürk devrimlerinin hareket noktasında (...) yatar ve devrimlerin temel taşı bu ilke oluşturur. Başka bir anlatımla, laiklik ilkesi açısından verilecek en küçük bir ödün Atatürk devrimlerini yürüncesinden saptırarak yok olması sonucunu doğurabilir.”¹⁵⁰

Bu kanunlar, en az anayasa düzeyindedir. Fakat bu konuların olağan kanunlardan farklı biçimde değiştirilebilecekleri anlamına gelmez. Olağan kanunlar gibi değiştirilebilen ve fakat Anayasa'daki laiklik ilkesinin içeriğinin doldurulmasında zorunlu olarak dikkate alınması

¹⁴⁶ İddiaların aksine Osmanlı'da veya Cumhuriyetin ilk yıllarında okuma yazma oranı yüksek değildir. “28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül 3, Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlihi” isimli çalışma, harf inkılabından önce Arap harfleri ile okuma yazma oranı erkeklerde %12,99; kadınlarda %3,67 olduğunu göstermektedir. Çalışma için bkz. <https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0018326.pdf> (Erişim tarihi: 07/07/2023).

¹⁴⁷ 10/11/2019 tarihli basın.

¹⁴⁸ 23/10/2022 tarihli basın.

¹⁴⁹ 01/11/2019 tarihli basın.

¹⁵⁰ AYM (Siyasi Parti Kapatma), E.1983/2, K.1983/2, T. 25/10/1983.

gereken bu kanunların kaldırılması mümkün değildir çünkü bu Anayasa'dan önce çıkarılan ve Anayasa tarafından isimleri anılarak tanınan bu kanunlar, Anayasa'nın çıkarılmasını emrettiği kanunlar kategorisine yakın bir yerde durmaktadır. Çıkarılması gereken kanunların çıkarılmasının ihmal yaratmasına benzer biçimde bu kanunların da kaldırılması mümkün değildir.

Söz konusu kanunlar, özel bir konumda olmalarına rağmen Anayasa Mahkemesi'nin norm denetiminde gerektiği gibi referans olarak kullanılmamaktadır. Mahkeme bu kanunlarının özel durumunu "anayasaya aykırılığı iddia edilemez" olmakla sınırlı biçimde olmaktadır. Bu durum da laiklik ilkesinin etkili biçimde korunmasının aleyhine sonuç doğurmaktadır.

Son olarak devrim kanunlarının neredeyse hepsinin, özellikle son yirmi yılda aşındırıldığı gözlemlenmektedir. Bu aşınmanın en çok görüldüğü alan eğitimde birlikte ilgilidir. Bu gerilemeyi medeni nikah devrimindeki aşınma izlemiştir. Makalede ortaya konulan sorunlar, Türkiye'de laikliğin ve dolayısıyla Türk Devrimi'nin saldırı altında olduğunu göstermektedir. Hatta inkılap kanunlarının her birinin tersyüz edilmesi bir bakıma Türkiye'deki sosyal devrimin bir karşı-devrime uğraması anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Henüz bir politik karşı-devrim (saltanatın ilanı) yaşanmamışsa da sosyal karşı-devrim (makaledeki terminolojiyle söylersek karşı-inkılap) sürecinin içinde olduğumuz belirlemesinde bulunmak nesnel olarak mümkündür. Sürdürülen "yeni Anayasa" tartışmasını bu boyutuyla da kavramak gerekir.

KAYNAKÇA

- ABADAN, Yavuz, "Die Entstehung der Türkei und ihre verfassungrechtliche Entwicklung bis 1960," *JöR*, S. 9, 1960.
- ABADAN, Yavuz, "Die türkische Verfassung, von 1961", *JöR*, S. 13, 1964.
- AGİT, *Din ve İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeler*, (İstanbul: Anadolu Ofset, 2015).
- ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz, *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*, (Ankara: Yetkin Yay., 1996).

- ALTIPARMAK, Kerem, “Zorunlu Din Dersi Gerçekten Zorunlu mu?”, *Radikal İki*, 13/02/2005.
- ANAYURT, Ömer, *Anayasa Hukuku: Genel Esaslar*, (5. Baskı, Ankara: Seçkin Yay., 2022).
- ATAR, Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, (10. Baskı, Konya: Mimoza Yay., 2015).
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Söylev ve Demeçler*, C. 11, (Ankara: TTK Yay., 1997).
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, (Kaynak Yay., 2015).
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Söylev ve Demeçler*, C. II, (Ankara: TTK Yay., 1997), s. 90.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *İnkılap ve Kadro*, (Ankara: Muallim Ahmet Halit Kütaphanesi, 1934).
- AYSAL Necdet, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Giyim Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri”, *ÇTTAD*, X/22, 2011.
- BERKES, Niyazi, *Atatürk ve Devrimler*, (İstanbul: Adam Yay., 1992), s. 143.
- BERKES, Niyazi, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, (İstanbul: Kaynak Yay., 2007).
- BERKES, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, (İstanbul: Ada Yay., 1997).
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, çev. Ahmet Kuyaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2022).
- DÖNER, Ayhan, *Türk Anayasa Hukuku*, (Ankara: Yetkin Yay.), (2022).
- ERDOĞAN, Mustafa, *Demokrasi, Laiklik ve Resmi İdeoloji*, (Ankara: Liberte Yayınları, 2000).
- EREM, Faruk, *Ön Mesele (Mesele-i Müstehire) Olarak Anayasaya Aykırılık İddiası*, (Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1962).
- EREN, Abdurrahman, *Anayasa Hukuku Dersleri*, (Ankara: Seçkin Yay.).
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, (2. Baskı, Say Yay., 2020).
- GÖZLER, Kemal, “1982 Anayasasına Göre Din Eğitimi ve Öğretimi”, Tunçer Kar-mustafaoğlu Armağanı, (Ankara: Adalet Yay., 2010).
- GÖZLER, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, (Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım., Dördüncü Baskı, Haziran 2021).
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref, *Anayasa Hukuku*, (Ankara: S Yay., 1986).
- GÜLFİDAN, Serkan, “Seçmeli Din Dersleri Meselesi ve Anayasa Mahkemesi”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 3, S. 5, 2014.
- GÜLGEÇ, Yahya Berkol, *Normlar Hiyerarşisi*, (İstanbul: On İki Levha Yay., 2022).
- HAZIR, Hayati, “İnkılâpçılık ve Atatürk’ün İnkılâp Anlayışı”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 2, 1989.

- HEKİMOĞLU, Mehmet Merdan, *Alman Hukuku Işığında Türk Anayasa Yargısının Hukuki Boyutları*, (Ankara: Detay Yay., 2004).
- HIRSCH, Ernst E., *Die Verfassung der Türkischen Republik*, (Frankfurt a.M. ve Berlin: Alfred Metzner Verlag, 1966).
- HOCAOĞLU, A. Şeref ve İsmet Ocakçıoğlu, *Anayasa ve Anayasa Mahkemesi*, (1971).
- İBA, Şeref ve Abbas Kılıç, *Anayasa Yargısı Dersleri*, (Ankara: Turhan Yay., 2019).
- KABOĞLU, İbrahim Ö., *Anayasa Hukuku Dersleri*, (İstanbul: Legal Yay., 2020).
- KABOĞLU, İbrahim Ö., *Anayasa Yargısı*, (Ankara: İmge Yay., 2007).
- KANADOĞLU, Osman Korkut ve Ahmet Mert Duygun, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, (İstanbul: On İki Levha Yay., 2020).
- KELSEN, Hans, *Pure Theory of Law*, çev. Max Knight, (New Jersey: Lawbook Exchange, 2003).
- KUBALI, Hüseyin Nail, *Türk Devrim Tarih Dersleri: Birinci Kitap, Temel Bilgiler*, (İstanbul: Kurulmuş Matbaası, 1973).
- ÖZBUDUN, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, (Ankara : Yetkin Yay., 2021).
- ÖZÇELİK, Selçuk, *İnkılâp Tarihi Ders Notları*, (İstanbul: Filiz Kitabevi Yay., 1978).
- ÖZTÜRK, Kâzım, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: İzahlı, Gerekeşi, Anabelgeli ve Maddelerine Göre Tasnifli Bütün Tutanakları İle*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay. , 1966).
- PARLA Taha ve Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey Progress Or Order?*.
- PEHLİVAN, Barış ve Barış Terkoğlu, *Metastaz*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yay., 2021).
- PEKER, Recep, *İnkılâp Dersleri Notları*, (Ankara: Ulus Basımevi, 1935).
- RUMPF Christian, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, Burak Oder (çev.), (Ankara, 1995).
- SABUNCU, Yavuz, *Anayasaya Giriş*, (Ankara: İmaj Yayınevi, 13. Baskı, 2007).
- SAVRAN, Sungur, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri (1908-1980)*, (İstanbul: Yordam Yay., 2010).
- SOYSAL, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, (İstanbul: Gerçek Yay., 1997).
- SÖNMEZ Hasan ve Necmettin Alan (der.), *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: Madde Gerekeşi*, (Ankara: TBMM Yay., 2008).
- ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamûs-ı Türki*, Raşit Gündoğdu, haz. Niyazi Adıgüzel ve Ebul Faruk Önal, (İstanbul: İdeal Kültür Yay., 2011).
- ŞİRİN, Şirin, "Anayasa Mahkemesinin 'Bağlamsal İptal Kararları' (Sınırlandırma Sorunu veya Kısmi Hükümsüzlük Meselesi)", *Lexpera Blog*, 01/03/2023. (Erişim tarihi: 09/07/2023).

- ŞİRİN, Tolga, “Cumhur İttifakı’nın Anayasa Değişikliği Önerisine Eleştiriler”, *T24*, 13/12/2022. <https://t24.com.tr/yazarlar/tolga-sirin/cumhur-ittifaki-nin-anayasa-degisikligi-onerisine-elestiriler,37806>
- ŞİRİN, Tolga, “Recent Developments on the Question of Religion Courses: An Analysis of a Turkish Constitutional Courts’s Decision in 2022”, *Annales de la Faculté de Droit d’Istanbul*, S. 71, 2022.
- ŞİRİN, Tolga, “Yasama İhmalı Yoluyla Anayasaya Aykırılık: Kemal Gözler’in Yazısı Vesilesiyle Bir Değerlendirme”, in Ömer E. Egeliği (der.), “Norm ve Olgu: Gözler, Altıparmak ve Şirin’in ‘HAGB Kararı’ Tartışmaları”, (Ankara: Yetkin Yay., 2023).
- TANÖR, Bülent ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, (İstanbul: Beta Yay., 2014).
- TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2002).
- TEZİÇ, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, (Beta Yay., 20. Bası, 2016).
- TİKVEŞ, Özkan, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: Şerhi ve Uygulaması*, (İstanbul: S. Garan, 1969).
- TİMUR, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, (Ankara: İmge Yay., 2018).
- YILDIRIM Oktay (der.), *Diyanet’in Gizli Tarikatlar Raporu*, (İstanbul: Kaynak Yay., 2019).
- YÜZBAŞIOĞLU, Necmi, *Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1993).

AYM Kararları

- AYM, E.1971/1, (Siyasi Parti Kapatma) K.1971/1, T. 20/05/1971.
- AYM, E.1970/53, K.1971/76, 21/10/1971.
- AYM, E.1973/3, K.1973/37, 20/12/1973.
- AYM, E.1973/37, K.1975/22, 25/02/1975.
- AYM, E.1973/37, K.1975/22, T. 25/02/1975.
- AYM, E.1980/19, K.1980/48, 03/07/1980.
- AYM, E.1983/2, (Siyasi Parti Kapatma) K.1983/2, T. 25/10/1983.
- AYM, E.1983/2 K. 1983/2, T. 25/10/1983.
- AYM, E.1983/2, (Siyasi Parti Kapatma) K.1983/2, 25/10/1983.
- AYM, E.1986/11, K. 1986/26, 04/11/1986.
- AYM, E.1989/1, K. 1989/12, 07/03/1989.
- AYM, E.1989/1, K.1989/12, 07/03/1989.
- AYM, E.1990/36, K.1991/8, 09/04/1991.
- AYM, E.1990/36, K.1991/8, 09/04/1991.

- AYM, E.1997/62, K. 1998/52, T. 16/09/1998.
 AYM, E.1997/62, K. 1998/52, T. 16/09/1998.
 AYM, E.1997/62, K.1998/52, 16/09/1998.
 AYM, E.1997/62, K.1998/52, 16/09/1998.
 AYM, E.1999/27, K.1999/42, 24/11/1999.
 AYM, E.2005/95, K.2007/5, 24/01/2007.
 AYM, E.2008/16, K. 2008/116, T. 5/6/2008.
 AYM, E.2008/1, (Siyasi Parti Kapatma) K. 2008/2, 30/07/2008.
 AYM, E.2005/79, K.2009/38, 05/03/2009.
 AYM, E.2005/16, K.2009/139, 08/10/2009.
 AYM, E.2010/92, K.2012/86, 31/05/2012.
 AYM, E.2011/47, K.2012/87, 31/05/2012.
 AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/09/2012.
 AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/09/2012.
 AYM, E.2011/141, K. 2013/10, 10/01/2013
 AYM, E.2014/36, K.2015/51, 27/05/2015.
 AYM, E.2014/36, K.2015/51, 27/05/2015.
 AYM, E. 2015/26, K. 2015/100, T. 12/11/2015.
 AYM, E.2015/41, K.2017/98, 04/05/2017.
 AYM, E.2017/180, K. 2018/109, T. 06/12/2018.
 AYM, E.2016/159, K.2018/108, 06/12/2018.
 AYM, E.2016/159, K.2018/108, 06/12/2018.
 AYM, E.2016/159, K.2018/108, 06/12/2018.
 AYM, E.2019/32, K.2021/54, 14/07/2021.
 B.S., B. No: 2015/8491, 18/7/2018, §101-102.
 Esat Rennan Pekünlü, B. No: 2013/6401, 23/1/2014.
 Esra Nur Özbey, B. No: 2013/7443, 20/5/2015.
 Hüseyin El ve Nazlı Şirin El [GK], B. No: 2014/15345, 7/4/2022.
 Sara Akgül [GK], B. No: 2015/269, 22/11/2018.
 Tuğba Arslan [GK], B. No: 2014/256, 25/6/2014.

Danıştay Kararları

- Danıştay Kararı 2. Daire, E. 2016/10078 K. 2017/6692 T.02/11/2017.
 Danıştay 2. Daire, E. 2017/1012, K. 2020/3433.
 Danıştay 2. Daire, E. 2017/1671 K. 2020/3436 T. 19/11/2020.
 Danıştay 8 Daire, E. 1984/636, K. 1984/1574, T. 13/12/1984.
 Danıştay 8 Daire, E. 1988/1173, K. 1989/652, T. 07/07/1989.

Danıştay 8. Daire, E. 1986/518, K. 1987/54, T. 10/02/1987

Danıştay 8. Daire, E. 1997/6285, K.2000/3653, T. 15/05/2000.

Danıştay 8. Daire, E. 2002/2939, K. 2003/1720, T. 14/04/2003.

Danıştay 13. Daire, E. 2016/4277 K. 2017/2263, T. 10/07/2017.

Yargıtay Kararları

Yargıtay 4. Hukuk Dairesi, E. 205/10694, K. 2007/5603, T. 13/06/2007.

Yargıtay 14. Ceza Dairesi, E. 2012/11328, K. 2012/9412, T. 03/10/2012.

İHAM Kararları

Ahmet Arslan ve diğerleri v. Türkiye, B. No: 41135/98, 23/02/2010.

Canea Katolik Kilisesi v. Yunanistan, B. No: 25528/94, 16/12/1997.

Evrin Öktem v. Türkiye, B. No: 9207/03, 04/11/2008.

Leyla Şahin v. Türkiye, B. No. 44774/98, 10/11/2005.

Mansur Yalçın ve diğerleri v. Türkiye, B. No: 21163/11, 16/09/2014.

S.A.S. v. Fransa, B. No: 43835/11, 01/07/2014.

Sodan v. Türkiye, B. No. 18650/05, 02/02/2016.

Şerife Yiğit v. Türkiye, B. No: 3976/05, 02/11/2010

Şimşek ve diğerleri v. Türkiye, B. No: 35072/97, 26/07/2005.

X. v. Almanya (k.k.), B. No: 6167/73, 18/12/1974.

